Prijs van dit nummer 7,- euro.

– Negentiende Jaarboek Anarchisme – **de AS** 177/178 –

NEGENTIENDE JAARBOEK ANARCHISME

DE AS 177 / 178

de AS

anarchistisch tijdschrift

40ste jaargang, nummer 177/178, voorjaar/zomer 2012.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op rekeningnummer 4460315 ten name van de AS in Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,50 euro; buiten Nederland 26,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer (eindredacteur), Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Bert Altena, Jan Bervoets, Gerard van Cranenburgh, Manuel Kneepkens, Bas van der Plas, Bart Praat (ill.), Ronald Spoor, Willie Verhoysen.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Internet: http://tijdschriftdeas.wordpress.com/
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

VAN INTENSIEF NAAR EXTENSIEF LEZEN

Anarchistische uitleenbibliotheken 1890-1940

Bert Altena

Een tijdlang hebben historici van de arbeidersbeweging zich beziggehouden met de vraag wat de arbeiders zoal lazen. In Duitsland zijn belangrijke stappen gezet in de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen Rolf Engelsing zijn bevindingen te boek stelde en Dieter Langewiesche en Klaus Schönhoven onderzochten wat de arbeiders in het negentiendeeeuwse Essen zoal lazen.

In Nederland is maar weinig gedaan aan het leesgedrag van arbeiders. Dat komt doordat het onderzoek naar leenbibliotheken nog maar zeer recent op gang is gekomen. Wat anarchistische uitleenbibliotheken betreft speelde ook een rol, dat het onderzoek naar de anarchistische beweging zelf nog onvolgroeid is. Het leesgedrag van anarchistische arbeiders, hun boekenbezit en hun uitleenbibliotheken staat nog in de kinderschoenen. Het is daarom dat dit artikel niet meer is dan een verkenning.[1]

Om het onderwerp in een breder onderzocht historisch perspectief te plaatsen, lijkt het me goed te beginnen met de bevindingen van Rolf Engelsing. Hij heeft namelijk betoogd, dat in de achttiende eeuw een leesrevolutie plaats heeft gevonden. Het analfabetisme nam af, de bevolking nam toe: er ontstond een grotere markt voor boeken. Er kwamen meer boeken en er ontstonden nieuwe genres zoals de roman.

Volgens Engelsing maakten de lezers in de tweede helft van de achttiende eeuw de omslag van intensief naar extensief lezen. Ze lazen en herlazen niet meer dezelfde boeken, maar ze gingen van het ene boek over op het andere. Ze lazen niet meer heel weinig ontzettend goed, maar veel een stuk sneller en oppervlakkiger. In de wereld van het extensieve lezen verschenen de uitleenbibliotheken. Voor de beroepslezers, lieden uit het onderwijs en uit vrije beroepen, hieven deze de beperkingen op van de geringe oplagen waarin in de achttiende eeuw nog boeken gedrukt werden. Lezers van de meer smalle beurs stelden ze in staat tegen een relatief gering bedrag toch veel te kunnen lezen.[2]

Het gaat om een vrij grove theorie, maar Engelsing hield de mogelijkheid open dat lezers naast extensief lezen ook het intensieve lezen bleven beoefenen. Het is dus heel denkbaar dat anarchistische lezers publicaties van Domela Nieuwenhuis en andere anarchistische publicisten intensief lazen, terwijl ze daarnaast romans van allerlei al dan niet anarchistische schrijvers extensief lazen. Ook is goed voor te stellen dat zij die boeken intensiever lazen, die ze konden gebruiken bij de opbouw van een eigen wereldbeschouwing en bij de verdere uitdieping van hun politieke overtuiging. Per slot van rekening moesten ze keer op keer hun overtuiging verdedigen of anderen overtuigen van het betere van anarchistische opvattingen. Basisteksten dwingen haast tot intensieve lezing.[3]

Hoe kwamen deze anarchisten aan hun publicaties? Als het inkomen het kon verdragen, kochten ze boeken. Uitgevers maakten het mogelijk op series uitgaven in te tekenen. Dat was de strategie van Gerhard Rijnders met zijn *Roode Bibliotheek*, later *Bibliotheek voor Ontwikkeling en Ontspanning* geheten. Op die manier kreeg je voor een niet al te groot bedrag met zekere regelmaat bijzonder goedkoop geproduceerde boeken en maakte je kennis met een wereld aan literatuur. Dezelfde methode met abonnementen volgde in de jaren dertig ook de *Vereenigde Anarchistische Uitgeverij* van Henk Eikeboom, alleen waren die boeken veel beter gemaakt.

Anarchisten konden echter ook lid zijn van een uitleenbibliotheek of gebruik maken van particuliere bibliotheken. Domela Nieuwenhuis leende wel boeken uit en na zijn dood werd zijn bibliotheek een leesbibliotheek voor de arbeiders. De boeken kon je alleen raadplegen in het Domela Nieuwenhuis-Museum. Een ander die arbeiders uit zijn boekenbezit liet lezen, was de Rotterdamse arts Jan Rutgers. Zo kon je dus ook je leeshonger stillen.[4]

Een bijzondere manier om aan boeken te komen was het feuilleton in de bladen. *Recht voor Allen* en *de Vrije Socialist* brachten voortdurend afleveringen van publicaties. Daaronder zaten nogal wat vertalingen. De kranten drukten die afleveringen zo af, dat je ze kon uitknippen en vier nieuwe pagina's op niet al te best papier bezat. Zo kon je uiteindelijk een heel boek bij elkaar knippen. Commerciële uitgevers gaven boeken ook per katern uit. Tenslotte kreeg je dan een band om alle katernen in te binden. Op die manier spreidde je de kosten van aanschaf.

LENEN

Boeken zijn nog steeds een uitstekende manier om anderen te tonen dat je niet van de straat bent. De anarchisten vóór 1940 zullen niet anders met boeken zijn omgegaan, zelfs als ze met een zeker dédain neerkeken op intellectuelen. Het boekenbezit van anarchisten diende echter vóór alles hun verdere vorming als anarchist. Daarvoor konden ze ook bij uitleenbibliotheken terecht, maar wat precies het belang daarvan was, is moeilijk aan te duiden. Het zal per plaats verschillend zijn geweest: waar geen bibliotheek was, kan deze ook geen rol hebben gespeeld. Het is vooralsnog niet mogelijk iets te zeggen over de spreiding van anarchistische uitleenbibliotheken en we weten ook niet of anarchisten gebruik maakten van 'burgerlijke' bibliotheken als er niets anders was dan deze.

Daarnaast hebben ook aan het anarchisme verwante bewegingen lokale leenbibliotheken opgezet: de revolutionaire vakbeweging kon een bibliotheekje hebben, vrijdenkers soms ook. Het is nog niet bekend welke boeken zich in zo'n bibliotheek bevonden. De Vlissingse vrijdenkers schonken hun bibliotheek aan de openbare bibliotheek, maar het is niet meer na te gaan om welke boeken het ging.[5]

We beschikken echter over de catalogus van één bibliotheek die zeker bedoeld was voor vrijheidlievende arbeiders: de Domela Nieuwenhuis-Uitleenbibliotheek in Amsterdam. Deze was in 1925 opgericht, maar was (gezien het aantal oude boeken) hoogstwaarschijnlijk een voortzetting van de bibliotheek van het Plaatselijk Arbeids Secretariaat. Dat was de lokale organisatie van het Nationaal Arbeids Secretariaat, de revolutionaire vakbeweging. De bibliotheek was toen gevestigd in de Alberdingk Thijmstraat 7, een gebouw dat na intensief collecteren speciaal voor het Domela Nieuwenhuis-Museum was aangekocht. Penningmeester was de in revolutionair Amsterdam alom aanwezige Nelis Kitsz.

De bibliotheek was gratis beschikbaar voor leden van Ferdinand Domela Nieuwenhuis-museum, tenminste als ze naast hun gulden contributie per jaar nog anderhalve gulden betaalden voor de bibliotheek. Zodoende konden de leden van het museum op een bepaalde avond boeken lezen uit de particuliere bibliotheek van Domela Nieuwenhuis en 's zaterdags tussen 17.00 en 19.00 uur maximaal twee boeken per week lenen uit de FDN-uitleenbibliotheek. Wie een boek meer wilde hebben of de boeken een week langer wilde houden, moest per boek vijf cent extra betalen. Je was daarnaast verplicht voor 55 centen de catalogus aan te schaffen. Wie een boek beschadigde, moest de nieuwwaarde betalen en wie alleen het kaft beschadigde, was vijf cent boete kwijt.

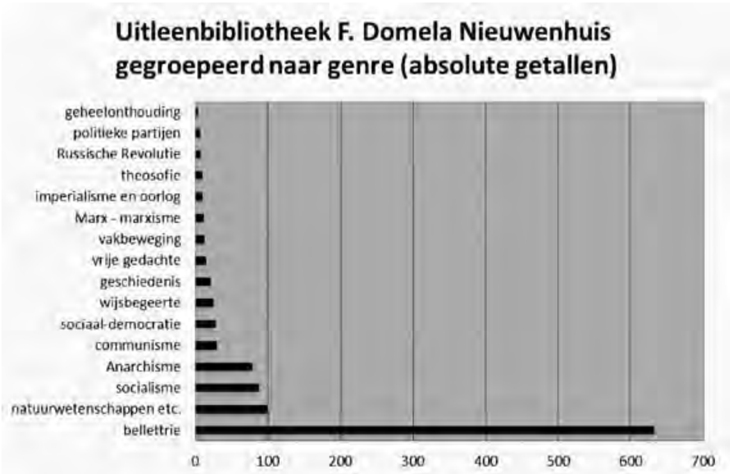
In 1933 verhuisde de uitleenbibliotheek met het museum naar de Economisch-Historische Bibliotheek aan de Amsterdamse Herengracht 220. Omdat het museum nog niet direct toegankelijk was, stond de bibliotheek voortaan open voor leden van het PAS-Amsterdam, als ze contributie hadden betaald. Het aantal leners was in de tussenliggende jaren verdubbeld. Konden aanvankelijk nog twee medewerkers de uitleen af, in 1933 waren vijf lieden nodig en was de openstelling met een half uur verlengd. Het werd nodig van een aantal boeken meerdere exemplaren te hebben. De verlo-

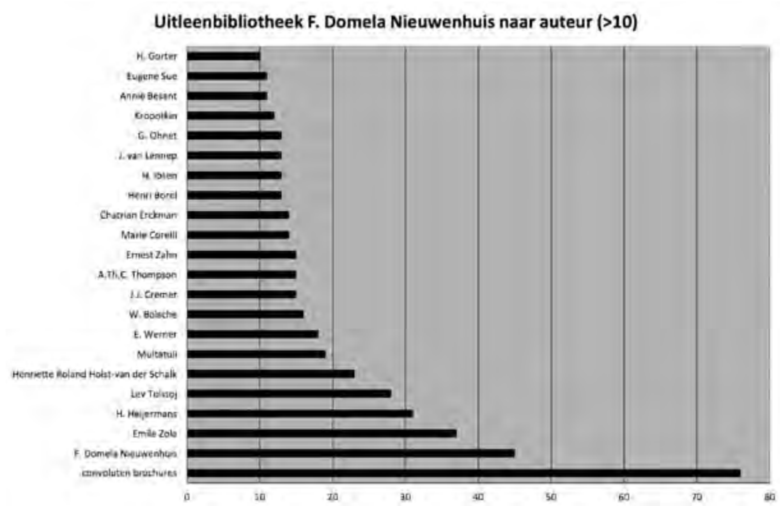
ting van een prachtig geschilderd portret van Domela Nieuwenhuis moest daarvoor de nodige gelden binnenbrengen.[6]
Bibliotheek en museum vormden aanvankelijk een symbiose, waarbij de ene instelling de andere bevorderde. De doelstellingen van de initiatiefnemers waren bepaald niet gering: 'Het is een mooi en nuttig werk, wat door de arbeiders is tot stand gebracht nu zij door een uitgebreide leenbibliotheek hunne medearbeiders in de gelegenheid stellen hun kennis te vergrooten om geestelijk goed uitgerust hun plaats in het leger der strijdende arbeiders te kunnen innemen en daar hun taak te vervullen. Hoeveel mooier is het dat, nu door zoo'n bibliotheek zonder groote offers, tegelijkertijd een Museum in stand gehouden wordt, waar alles, wat onze groote voorganger, F. Domela Nieuwenhuis, op geestelijk gebied heeft achtergelaten, voor de geheele arbeidersklasse bewaard blijft.' Het ging om de opheffing van de massa uit de duisternis door de wetenschap, heette het in 1933. In 1934 was het plan om bovendien een ophaaldienst in te stellen, zodat ook degenen die slecht ter been waren van de boekerij gebruik konden maken.[7]

LEZEN

Welke boeken bevatte de bibliotheek zoal? In totaal noemde de catalogus 2128 nummers, maar daar zaten 76 convoluten met meerdere brochures bij. Naar genre gegroepeerd krijgen we het volgende beeld (zie eerste grafiek).

We moeten bij dit beeld bedenken, dat het NAS en dus ook het PAS na alle discussie over al dan niet aansluiting bij de Moskouse Rode Vakverenigings Internationale ook open stonden voor revolutionaire marxisten. Dat verklaart het aandeel Marx en marxisme in de grafiek. Overigens is dat aandeel een stuk kleiner dan boeken over het anarchisme en over socialisme in het algemeen. Al die politieke publicaties halen echter niet het aandeel van boeken over natuurwetenschappen. Dat zegt iets over het zoeken naar een andere dan de

christelijke wereldbeschouwing van de gebruikers. Trouwens naast deze natuurwetenschappelijke boeken bood de bibliotheek ook titels over aardrijkskunde (onder meer reisverslagen), opvoeding en seksualiteit.
Een zeer groot deel van het boekenbestand bestond uit bellettrie. Langewiesche en Schönhoven stelden het belang van bellettrie ook al vast voor de gebruikers van de bibliotheek van Krupp. Het is misschien ook niet verbazend, want niet alleen zegt dit iets over de behoefte van de leden van de bibliotheek aan algemene vorming, aan kennismaking met domeinen die algemeen in de samenleving als waardevol werden aangemerkt, maar misschien ook over intensief en extensief lezen door de arbeiders.
Romans en bellettrie in het algemeen zullen eerder extensief gelezen zijn dan publicaties die verband hielden met politieke overtuiging en levensbeschouwing. Misschien werden die door de anarchisten eerder voor een eigen bibliotheek aangeschaft dan boeken die je maar één keer las, hoe mooi ze ook waren.
In het supplement op de catalogus, dat in 1934 de werken opsomde die sinds 1925 waren aangeschaft, vinden we nu ook drie pagina's met kinderliteratuur, in totaal 164 titels. De bibliotheek had heel wat voor kinderen populaire literatuur, moderne zoals Chr. Van Abcoude (*Pietje Bell*), Johan C. Kieviet (*Dik Trom*) en A.C. de Vletter, maar ook oudere: 21 titels van Jules Verne, boeken van P. Louwerse, zeven werken van Karl May.
Welke auteurs kwamen zoal voor in de uitleenbibliotheek voor de volwassenen? De tweede grafiek informeert daarover.
Ik heb die auteurs genomen van wie minstens tien werken in de catalogus voorkwamen. Alleen al deze selectie laat zien dat de bibliotheek breed had ingekocht, want je kunt moeilijk zeggen dat auteurs als Jacob van Lennep of J.J. Cremer tot de socialistische en anarchistische canon behoorden. De bibliotheek

bezat gewoon de bellettrie die toentertijd graag gelezen werd of het nu larmoyante negentiende-eeuwse romans waren of sociaal-realistische publicaties van Herman Heijermans. Uiteraard speelt de omvang van het oeuvre van een auteur een rol in deze rangorde: Multatuli heeft ongetwijfeld minder werken geschreven dan Émile Zola, die als auteur na Domela Nieuwenhuis het meest vertegenwoordigd was.
Het aanbod week niet bijzonder af van dat van uitleenbibliotheek van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond. Het aandeel van bellettrie was daar misschien iets geringer, maar je komt er dezelfde auteurs tegen. Zo lijken de catalogi van beide bibliotheken erop te duiden dat ook in arbeiderskringen het besef bestond dat je voor je culturele ontwikkeling minstens een aantal auteurs moest hebben gelezen. Een bibliotheek die niet de werken van Zola had of minstens een aantal van Marie Corelli, beantwoordde gewoon niet aan de (sociale) behoefte van haar leden.
De catalogus van de Domela Nieuwenhuis Uitleenbibliotheek lijkt mij een argument te meer voor het vermoeden van Boudien de Vries, dat in Nederland zich een leesrevolutie heeft voltrokken aan het eind van de negentiende eeuw. In ieder geval bevorderden de bibliotheken de kennismaking met burgerlijke cultuur.[8]

Onderzoek naar leesgedrag van anarchisten is niet onmogelijk, maar je zult meer nog dan bij andere groeperingen breed moeten kijken. Uitleenbibliotheken stilden een deel van de leeshonger van deze mensen, maar de strategieën van commerciële uitgevers en de drang naar eigen boekenbezit bij de anarchisten waren misschien sterker voedselbron.

NOTEN

(1) David Vincent, *Bread, Knowledge and Freedom. A study of nineteenth-century working class autobiography* (London 1981). Dieter Langewiesche, Klaus Schönhoven, ‘Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre im Wilhelminischen Deutschland’, *Archiv für Sozialgeschichte* 1976, 135-204. Rolf Engelsing, *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten* (Göttingen 1973). Hans Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977). – (2) Rolf Engelsing, ‘Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit’ in: Engelsing, *Sozialgeschichte*, 112-155. – (3) Over de discussie die Engelsing in Nederland heeft uitgelokt: Arianne Baggerman, *Over leven, lezen en schrijven. De bandbreedte van de boekgeschiedenis* (Amsterdam 2011), 12-15; Boudien de Vries, *Leescultuur in Haarlem. Een stad vol lezers*. 1850-1920 (Nijmegen 2011), 16-18. – (4) Van Loo: J. van Loo aan N.H. Luigies, Amsterdam 11/7/1922 in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, archief-Dageraad, 4.12. Roode Bibliotheek: Jaap van der Laan, ‘De roode bibliotheek: anarchisme, literatuur en kommercie’, *de AS* 86 (april-juni 1989), 18-23. VAU: Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist. Een biografie*. (Haarlem 1986), 107-119. Rutgers: Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair* (Utrecht 2005), 262, 270-272. – (5) Bert Altena, *‘Een broeinest der anarchie’. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling*. *Vlissingen 1875-1929* (1940) (Amsterdam 1989) 339. – (6) Museum: Kitsz in *De Tribune, sociaal-democratisch weekblad*, 23/9/1924 en *Catalogus der Uitleenbibliotheek van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum* (Amsterdam 1924 en 1934). Situatie 1933: Circulaire FDN-uitleenbibliotheek in: IISG, archief-IAMV, 144, correspondentie De Wapens Neder 1933. – (7) *Catalogus der Uitleenbibliotheek van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum* (Amsterdam 1924). Supplement (Amsterdam 1934). Circulaire FDN-uitleenbibliotheek in: IISG, archief-IAMV, 144, correspondentie *De Wapens Neder* 1933. – (8) Over de bibliotheek van de ANDB: De Vries, *Stad*, 318-329 en 102-104.

NAAR DICTATUUR OF CONCESSIES?

Een verslag uit Rusland

Bas van der Plas

Wanneer ik uit mijn Petersburgse werkkamertje naar buiten kijk word ik geconfronteerd met een enorm reclamebord. Soms worden daar auto's aangeprezen, soms mobiele telefoons of de laatste aanbiedingen van de supermarktketen Okej, maar in november 2011 was er de braakverwekkende propaganda van de partij Verenigd Rusland te zien. Een gigantische foto van Dmitrij Kozak, één van de kopstukken van de partij, roept op om door op 4 december op zijn partij te stemmen samen aan een toekomst te bouwen. Dat betekent dan een toekomst met hetzelfde stelletje dat nu het Kremlin en alle regeringsposten bezet houdt.

Het Russische journaal, onder stevige controle van datzelfde Verenigd Rusland, wijdde elke dag per partij die aan de verkiezingen deelnam een minuut zendtijd. Maar Kozak was dagelijks op propagandapad in Sint-Petersburg en het verslag daarvan duurde steevast minimaal vijf minuten. Kozak ging van veelbelovend toekomstproject naar project. Inderdaad, laten zien hoe zijn partij aan de toekomst bouwt in een ongelimiteerde reclamecampagne voor wat de ‘machtspartij’ wordt genoemd. Een week voor de verkiezingen worden de eerste prognoses bekend, waaruit moet blijken dat de partij van de club van machthebbers de absolute meerderheid kwijt zou raken. Poetin, Medvedev en de anderen verdubbelden hun pogingen om het volk toch vooral van de door hén uitgestippelde toekomst te overtuigen. Meer zendtijd op de door de overheid gecontroleerde kanalen, een verdere marginalisering van de oppositie en vooral meer populistische bangmakerij: ‘Als u niet op ons stemt gaat het helemaal fout met het land...’
Wanneer op 5 december de eerste uitslagen bekend worden blijkt dat Verenigd Rusland toch een flink verlies heeft geleden. De partij komt onder de 50 procent van de stemmen uit. Maar dat heeft natuurlijk gegronde redenen. Verenigd Rusland had, net als de Communistische Partij tijdens de Sovjet-Unie, de touwtjes stevig in handen. De machtspartij zat in elke bestuurslaag, in elk overheidsorgaan. Daar was geen ruimte voor politieke tegenstanders, de Russische burgers speelden geen enkele rol en voelden zich niet vertegenwoordigd. Zo ontstond de spreekwoordelijke kloof tussen de macht en haar burgers. Het Kremlin reageerde met de verkiezingen in aantocht door hier en daar een post te wijzigen, maar het mocht allemaal niet baten. Ook de corruptie, die eerder toenam dan verminderde, ondanks alle beloften van Medvedev die steeds weer nieuwe anticorruptiecampagnes aankondigde, de onderling bekokstoofde ruil van posten tussen Medvedev en Poetin in september vorig jaar en de almaar toenemende inflatie zorgden voor de onvrede die uiteindelijk tot het verkiezingsverlies van 4 december 2011 geleid heeft.
Meteen na het bekend worden van de eerste uitslagen volgden wijdverbreide beschuldigingen van verkiezingsfraude,

wat leidde tot demonstraties in Moskou en Sint-Petersburg. Uit beide steden kwamen meldingen van honderden arrestaties, waarbij de politie van geweldmisbruik werd beschuldigd. In de arrestantenbussen zouden mensen door leden van de oproerpolitie met hun hoofden tegen de metalen zijkanten geslagen zijn, arrestanten werden geschopt en in het gezicht geslagen. Alles met de kennelijke bedoeling om demonstranten af te schrikken en toekomstige deelname te demotiveren. Maar ondanks het intimiderende politiegeweld volgde op 6 december een nieuwe protestdemonstratie in Moskou. Daar werden duizenden leden en sympathisanten van de jeugdbeweging van Verenigd Rusland, Nashi (De Onzen), ook wel de *Poetinjugend* genoemd, en een andere pro-Poetin jeugdgroep, Molodaia Gvardiia (De Jonge Garde), gemobiliseerd om met trommels en megafoons de anti-Poetin demonstranten te overstemmen. Ook in Sint-Petersburg waren er weer demonstraties op de Nevsky Prospekt bij het warenhuis Gostiny Dvor, de traditionele verzamelplek van de oppositie.

GENOEG VAN POETIN

Verenigd Rusland had tot 4 december 315 van de 450 zetels in de Doema. Sinds de verkiezingen van die dag is dat aantal verminderd tot 238 zetels, en zal er gedacht moeten worden aan een mogelijke coalitie met een of meer van de drie 'oppositie' partijen. Twee daarvan, de KPRF (communisten) en de LDPR (populisten), voerden ultranationalistische campagnes waarbij vooral de KPRF lijkt te hebben geprofiteerd van de in de afgelopen jaren onder het Poetinregime ingezette rehabilitatie van Stalin ('In de tijd van Stalin heerste er tenminste orde en rust in het land"). Etnische spanningen werden door zowel KPRF als LDPR aangemoedigd met een campagne tegen de in Rusland woonachtige burgers uit de voormalige Sovjetrepublieken in de Kaukasus en Centraal-Azië en zij riepen op tot etnisch evenredige vertegenwoordiging van de Russen in de overheid, een eeuwig item van ultrarechtse krachten. De derde 'oppositie' partij Rechtvaardig Rusland, werd geïnitieerd vanuit het Kremlin als een sociaaldemocratische veiligheidsklep en een poging om steun te geven aan Medvedevs mislukte programma van 'modernisering'.
Geen van deze drie partijen zal bezwaar hebben tegen toetreding tot een coalitie die door moet gaan met de voortdurende aanvallen van Poetin op de levensstandaard van de Russische bevolking. De begroting voor de jaren 2012-2014 voorziet in een enorme groei van het leger en het politieapparaat, en van drastische bezuinigingen op de sociale programma's. Elke partij die zou toetreden tot een coalitie met Verenigd Rusland zal een willige partner zijn en mede uitvoering aan dat programma moeten geven.
Het is duidelijk dat een steeds groter deel van de Russische bevolking meer dan genoeg heeft van Poetin en zijn regime. Toen Poetin ruim tien jaar geleden aan de macht kwam was men nog hoopvol dat dit de sterke man zou zijn die orde en rust in het land zou creëren na de jaren van het zogeheten 'junglekapitalisme' onder Boris Jeltsin met een overwinning voor de Russische maffia en de oligarchen. Maar de beloften en mooie woorden is men echt zat. Groeiende onvrede over het achterblijven van de inkomsten ten opzichte van de almaar stijgende uitgaven, dure en voor velen ontoegankelijke gezondheidszorg, een levensverwachting voor

Russische mannen van 58 jaar en vrouwen 73 jaar, hoge inflatie, uitzichtloosheid, het ontbreken van menswaardige sociale programma's die als ze er al zijn alleen toegankelijk zijn door het meedoen met de corruptie, met daarnaast een ongebreidelde zelfverrijking van de Kremlinclan (volgens sommige bronnen zou Poetin een privévermogen hebben van meer dan twintig miljard euro!) zijn vele druppels die de emmer laten overlopen.
De mythe dat 'Poetin onverslaanbaar is' blijkt verleden tijd. Het regime van het duo Medvedev en Poetin, dat lange tijd als stabiel werd gezien, wordt nu geconfronteerd met een diepe crisis, met de demonstraties als een eerste uiting van groeiende onvrede onder de Russische bevolking. Deze onvrede sluimerde al veel langer, maar door de ophef over het verloop van de parlementsverkiezingen ontstond een aansprekend punt van mobilisatie. Oorspronkelijk werden de protesten voornamelijk geleid door de liberale oppositie. De Communistische Partij, de partij Rechtvaardig Rusland en andere groepen ondersteunden de protesten pas toen de omvang van de volkswoede duidelijk werd. De Solidarnost partij van Garry Kasparov, de schaakkampioen die politicus werd en een pro-Amerikaans en vrije markt programma omarmt, speelde een centrale rol in het organiseren van een demonstratie in Moskou op 10 december.
Tijdens deze demonstratie waren de eisen die door de organisatoren gesteld werden uitsluitend gericht op politieke rechten. Op geen enkele wijze werd getracht de mate van verzet te verhogen door bijvoorbeeld ook aandacht te vragen voor de ondraaglijke levensomstandigheden van een meerderheid van de bevolking of de rol van het Kremlin in de verdediging van de superrijken in het land.
Zowel op de demonstraties als in de internationale pers werd de slogan, bedacht door Alexej Navalny, dat Verenigd Rusland een partij van 'oplichters en dieven' is, op grote schaal gepromoot. Daarin weerklinkt de ervaring van veel mensen met de officiële Russische politiek. Navalny mag dan een criticus van het Kremlin zijn, hij is ook een uithangbord van uiterst rechts met een agressieve anti-immigratie houding, die hij op recente bijeenkomsten van Russische neonazi's naar voren heeft gebracht. Hij nam deel aan de Russische Mars in maart 2011, een evenement dat jaarlijks wordt georganiseerd door neofascisten en ultranationalisten, die onder meer eisen dat het Kremlin stopt met 'het voeden van de Kaukasus'.
In Moskou en Sint-Petersburg leken de deelnemers voor een groot deel te komen uit de middenklasse, mensen die in de eerste plaats gedreven werden door diepe onvrede met het repressieve karakter van het Kremlinregime. Maar ook was er een diepe vervreemding ontstaan van de bevolking met het hele politieke proces, de spreekwoordelijke kloof tussen volk en machthebbers. Een van de spandoeken die op de demonstratie in Moskou te zien was bevatte de tekst 'We hebben niet gekozen voor deze klootzakken. We hebben gestemd op andere klootzakken. Wij eisen een hertelling.'
Maar ondanks het feit dat tot nu toe de betogingen voornamelijk werden gedomineerd door lagen van de stedelijke middenklasse, is de heersende elite zich er terdege van bewust dat een vergelijkbaar niveau van ontevredenheid op alle maatschappelijke niveaus bestaat, zeker ook bij de gewone werknemers en ge-

pensioneerden, bij wie de afkeer van de corrupte heerschappij van het Kremlin wordt gecombineerd met intense woede over de verslechtering van de levensomstandigheden en een hoog niveau van sociale ongelijkheid. Torenhoge prijzen voor voedsel en elementaire voorzieningen hebben in de afgelopen jaren het Russische volk getroffen. Het grote verlies aan steun voor Verenigd Rusland bij de parlementsverkiezingen was dan ook kenmerkend voor de ontgoocheling van de samenleving als geheel.

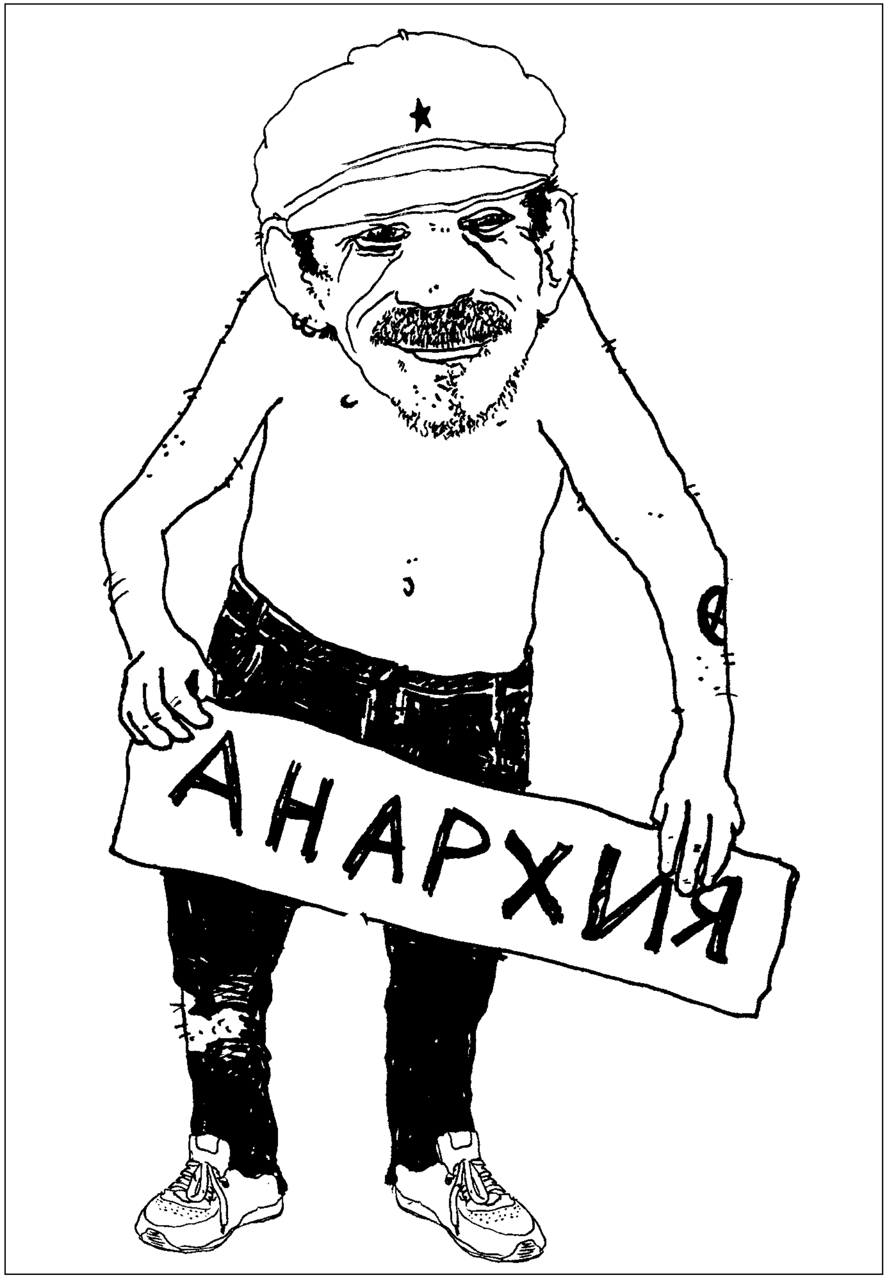
KGB SCENARIO

Premier Poetin beschuldigde de Verenigde Staten van het aanmoedigen van de demonstraties nadat de minister van buitenlandse zaken Hillary Clinton opriep tot een onderzoek naar de beschuldigingen van de verkiezingsfraude. Daarmee haalde hij een oud KGB-scenario uit de mottenballen: ook in de Sovjet-Unie kwamen alle bedreigingen uit het buitenland en de KGB wist altijd haarfijn de bron aan te wijzen. Nooit lag de oorzaak bij de binnenlandse politiek of de Russische machthebbers. Hoewel veel van de liberale partijen in de Russische Federatie openlijk pro-Amerikaans zijn en nauwe banden hebben met het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, en Washington er zeker naar streeft de protesten te manipuleren om zijn eigen strategische belangen verder uit te breiden, zijn de gevoelens van veel deelnemers aan de protesten een afspiegeling van de werkelijke en de breed gevoelde maatschappelijke onvrede in Rusland.

De beslissing van bredere lagen van de bevolking om niet direct deel te nemen aan de grotendeels door de middenklasse gedragen protesten stamt voor een belangrijk deel uit de bittere ervaringen na de ontbinding van de Sovjet-Unie eind 1991, toen er sprake was van een 'democratische revolutie', die echter een dekmantel bleek te zijn voor de plundering van de staatsbedrijven en een massaal verlies aan banen opleverde, gevolgd door afbraak van de sociale voorzieningen en een dramatische verlaging van de levensstandaard. Het resultaat was een hoge economische polarisatie met enerzijds een mafia-achtige financiële oligarchie en anderzijds grote delen van een verarmde bevolking. Maar als het conflict binnen het politieke establishment toeneemt, zal ook dat deel van de bevolking onvermijdelijk deel gaan uitmaken van de strijd tegen het Poetinregime.

Op zaterdag 24 december 2011 kwamen weer vele tienduizenden demonstranten bijeen in Moskou, in Sint-Petersburg, Novosibirsk en een aantal andere steden. De protestacties werden georganiseerd door een comité van liberale, prowesterse partijen, zoals Parnas, Jabloko en Solidarnost, samen met sociale activisten en journalisten. Voormalig minister van Financiën Aleksej Koedrin en miljardair Mikhail Prokhorov, presidentskandidaat op 4 maart, waren onder degenen die de Moskouse demonstratie bijwoonden en toespraken. Nadat premier Vladimir Poetin de protesten op de nationale televisie had afgewezen, beloofde president Dmitri Medvedev verkiezingen voor de post van gouverneur opnieuw in te voeren en om registratie mogelijk te maken voor politieke partijen. Deze aankondigingen werden door de liberale krant *Kommersant Daily* geprezen als 'grote hervormingen'.

Koedrin schreef een column in *Kommersant* waarin hij opriep tot 'vorming van een nieuwe, grote vrije marktpartij'. Een andere spreker was Ksenia Sobtsjak, tv-

presentator en de dochter van Anatoli Sobtsjak, de burgemeester van Sint-Petersburg in de jaren negentig, die door velen wordt beschouwd als de politieke mentor van Vladimir Poetin. Met de oproep om een nieuwe partij te vormen, riep ze de demonstranten op te 'vechten tegen de druk van het Kremlin'. Door een meerderheid van de demonstranten werden zowel Sobtsjak als Koedrin uitgejouwd wegens de openlijk pro-Kremlin toespraken. Maar het feit dat beiden waren uitgenodigd om te spreken onderstreept dat de organisatoren poogden om de beweging in een rechtse richting te leiden.

De organisatoren van de protesten vermeden zorgvuldig een aantal politieke kwesties, beperkten zich tot eisen voor 'transparantie' en 'eerlijkheid'. Een volgende protestbijeenkomst werd door de organisatoren gepland voor februari 2012, om het Kremlin 'de tijd te geven om enkele van de pro-markthervormingen, waarop zij heeft gezinspeeld in reactie op de protesten, door te zetten'.

Deze beslissing onderstreept het feit dat de 'oppositie' partijen en de sociale lagen die ze zeggen te vertegenwoordigen, evenals het Kremlin proberen een politieke confrontatie, die bredere lagen van de bevolking tot actie zou kunnen brengen, te voorkomen. Ze zijn zich er zeer van bewust dat een groot deel van het Russische volk in conflict zou kunnen komen met het Poetinregime.

Het Kremlin heeft op de demonstraties gereageerd door kleine concessies te doen aan de geprivilegieerde sociale lagen die actief zijn in de protesten. De wijzigingen in de registratiewet voor politieke partijen en de voordracht van kandidaten zoals door Medvedev voorgesteld, werden onmiddellijk voorgelegd aan het Russisch parlement, de Doema. Zij zullen in werking treden in 2013. Ook werd aan de mensenrechtencommissie van het Kremlin, benoemd door president Medvedev, opdracht gegeven om de beschuldigingen van verkiezingsfraude te onderzoeken en werd het hoofd van de centrale kiescommissie, Vladimir Tsjoerov, ontslagen. Beide punten waren de belangrijkste eisen van de demonstranten.

De Russische bevolking ontwaakt langzaam maar zeker uit een apathie die twee decennia geduurd heeft. De verkiezingsresultaten waren nog een zeer matige weerspiegeling van de wijdverspreide woede die in het land heerst. De woede die zich nu verder aan het opbouwen is zal vroeg of laat uitbarsten in de straten van de Russische steden. Dan zal het Poetinregime zich alleen nog kunnen handhaven door het instellen van een junta en de inzet van ongekend geweld. Kijkt een nieuwe dictatuur al om de hoek van het Rode Plein of zal het toch tot concessies komen? Een eerste toets zijn de presidentverkiezingen van 4 maart 2012. De nabije toekomst zal het antwoord moeten geven.

ILLUSTRATIES

De tekening op het omslag is van Bart Praat. Met deze witte kinderfiets verwijst hij naar Provo – pag. 13 en volgende. Ook detekeningen op de pagina's 11 en 20 zijn van hem. De illustratie op pagina 28 is ontleend aan het Franse blad *Le Monde Libertaire*, evenals die op pagina 68. De tekening op pagina 50 is van Manuel Kneepkens.

PROVO ALS WEGBEREIDER VAN DE KRAAKBEWEGING IN NEDERLAND

Arie Hazekamp

Provo (1965-1967) bracht halverwege de jaren zestig nieuw elan in de anarchistische beweging in Nederland. Met haar speelse en ludieke acties tartte ze de bestaande maatschappelijke verhoudingen en ondermijnde ze succesvol de traditionele gezagstructuren. Provo bepleitte tal van sociale vernieuwingen op diverse terreinen en fungeerde als aanjager om maatschappelijke problemen op de politieke agenda te plaatsen. Het milieuvraagstuk is daarbij het belangrijkste (denk aan het Witte Fietsenplan), maar ook op andere terreinen vervulde de beweging een voortrekkersrol. Dit geldt bijvoorbeeld voor het kraken van huizen als middel om de woningnood van onderop aan te pakken en de leegstand van panden aan de kaak te stellen.

Provo had de gewoonte om haar initiatieven aan te kondigen in de vorm van zogeheten Witte Plannen. In april 1966, aan de vooravond van Koninginnedag, werd zo het Witte Huizenplan aangekondigd en wel door het Oranje Kommittee 'De Parel van de Jordaan'. Daarachter ging de redactie van het blad *Provo* schuil. De leegstand van duizenden woningen in de Amsterdamse grachtengordel en de Jordaan werd gehekeld. Iedereen heeft het recht op een eigen huis, stelde Provo, het 'kollektief woningbezit' diende verdeeld te worden.

In dit plan kwam ook de kreet 'Redt un pandje, bezet un pandje' voor, die ook voordien al werd gebruikt om de grootschalige sloopplannen in Amsterdam aan de kaak te stellen. Het was de tijd van de grootschalige stadsvernieuwingsplannen in alle grote steden, waarin hele vooroorlogse wijken plat moesten om plaats te maken voor kantoren, winkels, hotels en andere bedrijvigheid.

Het was in deze maatschappelijke context dat Provo het kraken van panden bepleitte. Daarbij was sprake van een grote woningnood. Ook als je getrouwd was, betekende dit niet dat je automatisch een woning kreeg. Wachttijden van jaren waren gebruikelijk. Pas getrouwde echtparen woonden veelal bij de ouders in of betrokken woningen die in erbarmelijke omstandigheden verkeerden. Mede door toedoen van Provo veranderde deze situatie. De jongeren van de jaren zestig slikten niet alles meer voor zoete koek. Het leidde nog niet meteen tot kraakacties of bezettingsacties maar lang zou het niet meer duren…

KRAKEN

Het verschijnsel 'kraken' als het illegaal in bezit nemen van woningen of stukken land om daarop een woning te bouwen, lijkt in ons land van alle tijden te zijn. Veelal gedreven door acute nood en armoede, heeft de vervulling van deze menselijke basisbehoefte zich niet altijd veel aangetrokken van de bestaande eigendomsverhoudingen. Al in 1914 bepaalde de Hoge Raad dat door het plaatsen van een bed, een stoel en een tafel een woning in gebruik was genomen, op grond waarvan men er niet zo-

maar uitgegooid kon worden. In de veengebieden van Oost-Groningen bestond in de negentiende eeuw een soort gewoonterecht dat bepaalde dat wanneer een huis in één nacht werd gebouwd het als onderkomen kon blijven dienen voor de bewoners.

Het kraken van woningen als vorm van sociaal-politieke actie tegen de woningnood is van recentere datum en vindt zijn oorsprong in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Er heerste een gigantische woningnood in deze periode, vooral onder jongeren. Van nieuwbouw was nog maar mondjesmaat sprake. Pas getrouwde stellen moesten vaak jarenlang wachten op een eigen onderkomen. Het was niet ongewoon tijdelijk bij (schoon) ouders in te trekken. Als alleenstaande kon je je pas inschrijven vanaf je zevenentwintigste. Je was dus haast gedwongen jong te trouwen om sowieso in aanmerking te kunnen voor een woning!

Ondanks deze nijpende situatie was er in de grote steden wel degelijk sprake van leegstand. Oude volkswijken stonden in de grootschalige, naoorlogse stadsvernieuwingsplannen op de nominatie om te worden gesloopt. De oude bewoners waren vaak al vertrokken, ver voor de feitelijke sloop plaatsvond. Door de nood gedreven lokte dit illegale bewoning uit, zoals in de Amsterdamse wijk of beter gezegd het eiland Kattenburg. Daar werden vanaf het eind van de jaren vijftig de bewoners uit hun woningen geplaatst terwijl de sloop pas in 1968 stond gepland.

Deze spanning tussen woningnood en leegstand leidde in november 1964 tot de allereerste oproep om te kraken, dat wil zeggen om in actie te komen tegen de woningnood door een pand te bezetten. Onder het motto 'Redt een pandje' (een latere leus van Provo!) verscheen in het studentenblad *Propia Cures* een oproep de slooppanden op het eiland Kattenburg in bezit te nemen. De woningen werden na vertrek van de bewoners onbewoonbaar gemaakt. Dit tot ergernis van het blad dat meende dat honderden studenten hier nog jaren hadden kunnen wonen en hiervoor de kwalificatie 'legaal vandalisme' hanteerde. Studenten werden opgeroepen mee te doen aan het 'onverklaarbaar bewoond pand verbeuren'. Het blad gaf ook tips hoe je zo veilig mogelijk electriciteit kon aftappen.

Het resultaat van deze oproep is onduidelijk gebleven. Waarschijnlijk lijkt het dat de praktijk van illegale bewoning reeds een aanvang had genomen en dat deze oproep een stimulans is geweest hier op grotere schaal mee door te gaan. Om de autoriteiten geen aanleiding tot ingrijpen te geven, werd dit veelal op een 'stille' wijze gedaan om zodoende geen ruchtbaarheid aan de kraakacties te geven. De uitdrukking 'kraken' voor het illegaal bezetten van een woning bestond overigens nog niet.

EERSTE KRAAKACTIE

Het was de HTS-student Ruud Strietman die midden in de winter op 2 januari 1965 met medestudenten een woning kraakte in de dichtgespijkerde Generaal Vetterstraat in Amsterdam West voor een bevriend echtbaar, de drieëntwintigjarige rechtenstudent Jan van Hoften en zijn negentienjarige echtgenote Bibiche. Het ging om een pand van de gemeente zelf. Openhartig vertelde Van Hoften aan *de Volkskrant* (6 januari 1965): 'We hadden ons verkleed als gemeentearbeiders, in overalls en met petten op. We deden ook alsof door opmerkingen te maken over de opzichter en zo.' *Het Vrije Volk* (5 januari 1965) maakte duidelijk dat ze aan de achterkant via het balkon binnen gekomen waren door een ruitje in te tikken. Ze hadden snel een bed naar binnen gebracht. Bibiche verklaarde: 'Als het bed er eenmaal staat, kunnen ze je er niet uitzetten. Da's huisvredebreuk.' Vervolgens had Jan van Hoften het hangslot op de voordeur geforceerd. Via de krant kondigde hij alvast aan dat hij de kosten graag wilde vergoeden. Het geld voor de huur had hij al overgemaakt op de rekening van Publieke Werken.

De woning stond op de nominatie om gesloopt te worden voor een nieuwe garage van de Amsterdamse Gemeentereiniging. Zij zaten op nummer 33 van de Generaal Vetterstraat, maar elders in de straat stond ook het nodige leeg. De gemeente was eigenaar van het gehele blok en druk doende de oorspronkelijke bewoners aan andere woonruimte te helpen. Dat nam nogal wat tijd in beslag, waardoor de huizen waarvan de bewoners die al vertrokken waren, langdurig leegstonden.

'We blijven in dit huis zitten, wat er ook gebeurt,' verklaarden de Van Hoftens in *Het Parool* (maandag 4 januari 1965). Voor het eerst bij een illegale woningbezetting waren de media zeer geïnteresseerd. Zelfs de Duitse televisieploeg kwam langs. De rechtenstudent droeg een keurig pak en zijn vrouw was getooid met een modieus kapsel. Dat leverde voor de fotograaf een mooi plaatje op bij het petroleumkacheltje. Zelfs *De Telegraaf* (4 januari 1965) toonde in een grote reportage het nodige begrip voor het echtpaar in hun riante vierkamerwoning. Het artikel eindigde veelzeggend met de mededeling dat er in de straat nog 63 woningen leegstonden.

Daarmee gaf de krant een belangrijke stimulans aan het kraken! De volgende avond meldde het *Nieuws van de Dag* namelijk: 'Jonggehuwden bestormen Vetterstraat'! Er meldden zich aanvankelijk drie echtparen in de Vetterstraat en dat aantal zou oplopen tot zeker acht. De nieuwelingen werden ondersteund door de Van Hoftens, maar ook veel buurtbewoners die nog niet verhuisd waren, boden hulp. *Het Vrije Volk* liet op 5 januari een van hen aan het woord: 'We willen hier niet weg. Sommigen van ons wonen al meer dan dertig jaar in de Vetterstraat.'

De reactie van de autoriteiten liet dit maal niet lang op zich wachten. Meteen op de dag van de kraakactie stond de politie voor de deur. Het contact verliep vriendelijk waarop de agenten weer vertrokken. Slopers haastten zich echter om de overige leegstaande huizen onbewoonbaar te maken. Met de krakende echtparen werd achter de schermen contact opgenomen door een ambtenaar van de afdeling Sociale Zaken van de gemeente, maar officieel werd hen tegelijkertijd ook een ultimatum gesteld om te vertrekken. Op vrijdag 8 januari om twaalf uur moest men verdwenen zijn, anders zou de politie ingrijpen.

Een aantal van hen zwichtte voor deze druk, maar anderen besloten af te wachten. Op 5 januari ging de politie inderdaad over tot afsluiting van de straat, die inmiddels zwart zag van buurtbewoners en nieuwsgierigen. Op het laatste moment kregen de resterende bewoners nog uitstel tot de maandag daarop doordat de betrokken wethouder, Joop den Uyl, ingreep. Daarna gaven ook deze volhouders het op. Enkele bezetters accepteerden hulp of bemiddeling van de gemeente, andere zochten zelfstandig woonruimte. Jan en Bibiche van Hoften betrokken een onbewoonbaar verklaarde woning op Kattenburg.

Met deze eerste openlijke kraakactie is de woningnood onder jongeren dankzij alle media aandacht voor het eerst in de publieke belangstelling komen te staan.

SUBVERSIEVE BRIEF

De slooppanden op Kattenburg waren sindsdien in trek om bewoond te worden. Zozeer dat een jaar later *De Telegraaf* (12 februari 1966) de aanval opende op de illegale bewoners op Kattenburg onder de veelzeggende titel 'Kattenburg: vergaarbak van menselijke ratten'. De krant liet oorspronkelijke bewoners aan het woord die er nog verbleven. Deze vertelden dat er eerst fatsoenlijke mensen waren gekomen die vanwege de woningnood geen woning kregen. Nu huist er echter tuig, meldde de krant, een bij elkaar geraapt zootje asociale drugsgebruikers, die niets anders doet dan feesten. Ook het weekblad *De Post* deed een duit in het zakje met het artikel 'Tussen de kakkerlakken van Kattenburg'. Amsterdam zou geteisterd worden door het 'verziekingsproces van verknipten'.
Daar kwam het communistische dagblad *De Waarheid* tegen in het geweer. Dit stelde dat de eilanden werden herschapen tot een Mokums Montmartre, een nederzetting van tientallen jonge kunstenaars en creatievelingen. Een buurtvergadering bood uitkomst. De oorspronkelijke bewoners maakten met de 'bonafide' illegale bewoners afspraken over het aanpakken van de overlast. Onder de krakers op Kattenburg bevonden zich ook de nodige provo's die er hun toevlucht hadden gezocht.
De woningnood was een van de maatschappelijke problemen waar Provo aandacht voor had. In de Subversieve Brief die gepubliceerd werd in het zevende nummer van het blad *Provo* (april 1966), trok men fel van leer tegen de slopers van de oude wijken. Zij werden veroordeeld als 'ware parasieten van de arbeiderswereld'. 'Als jullie niet direct zover willen gaan om de slopers van de objecten af te schieten (wat het beste zou zijn), dan zou je om te beginnen met pamfletten en andere middelen kunnen ageren…'
Het was tijd voor sabotage en verzet tegen de grootschalige plannen om de bevolking naar de buitenwijken te 'deporteren', de dreigende 'stadsuitdunning' en de plannen om de binnenstad van Amsterdam om te vormen in een 'amorfe betonwoestijn'. Om dit te voorkomen werd aangedrongen op het 'liquideren van overheidsmisdadigers'. Zo ook moest de in aanbouw zijnde IJ-tunnel worden opgeblazen.
De ongemeen felle brief leidde tot het in beslag nemen van de gehele oplage. De voltallige redactie van het blad werd gearresteerd, waaronder Rob Stolk en Roel van Duijn. Op maandagochtend 4 april kreeg de laatste te horen: 'Bent u daar Van Duijn? Doet u open! Politie!' Hij deed open. 'Wij hebben een bevel tot arrestatie van Roel van Duijn alsmede een bevel tot huiszoeking in verband met *Provo*, nummer 7.' Er werden een heleboel spullen in beslag genomen, waaronder een oude stencilmachine, kopij voor *Provo* 8, maar de stapel *Provo* 7 liet men staan! Van Duijn werd in een Volkswagenbusje gezet waar Stolk al in zat. Van Duijn zat als langste van het stel vast, elf dagen in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam.
Vier dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen waaraan Provo meedeed, moest de redactie van *Provo* voorkomen. Ze werden beschuldigd voor opruiing tot een serie gewelddaden. Mr. Van Renesse eiste tegen Roel van Duijn drie maanden, terwijl Rob Stolk tien weken tegen zich hoorde uitspreken. De redactie had ondermeer ir. De Gier als getuige deskundige gedagvaard. Men had hem als stedenbouwkundig misdadiger nr. 1 neergezet, betiteld als verkeersmaniak en tegen hem opgeruid tot moord. De man gaf evenwel te kennen de Subversieve Brief met plezier te hebben gelezen en stelde dat hij zich niet bedreigd had gevoeld. Stolk verklaarde dat de dagvaarding subversiever en opruiender was dan de Brief. Op 9 juni kwam de uitspraak. Roel van Duijn werd veroordeeld tot zes weken onvoorwaardelijk, terwijl Rob Stolk vier weken mocht brommen. Van de andere redactieleden kreeg Luud Schimmelpennink drie weken en werd Hans Metz vrijgesproken.

WITTE HUIZENPLAN

Ondertussen was aan de vooravond van Koninginnedag 1966 het Witte Huizenplan aangekondigd door het door provo's opgerichte comité 'De Parel van de Jordaan'. De leegstand van duizenden woningen in de Amsterdamse grachtengordel en de Jordaan werd stevig gehekeld. Iedereen heeft het recht op een eigen huis, zo stelde *Provo*. Het woningbezit moest gecollectiviseerd worden en vervolgens rechtvaardig verdeeld. Het leegstaande Paleis op de Dam werd als 'image' (beeldsymbool) van de woningnood aangemerkt.
Het plan kondigde de volgende initiatieven aan:
1. Uitroepen van het Paleis op de Dam als stadhuis van Amsterdam ('de kollektieve Klaastempel van het Magies Centrum');
2. Een wekelijkse uitgave van een lijst met adressen van leegstaande huizen;
3. Het wit schilderen van deuren van leegstaande woningen, ten teken dat iedereen daar kon gaan wonen;
4. De oprichting van een arbeidsbureau om jongeren te mobiliseren tegen de woningnood;
5. Het oproepen tot kraakacties onder het motto 'Redt un pandje, bezet un pandje'.
Het Witte Huizenplan leidde nog niet tot openlijke kraakacties of bezettingsacties. Wie illegaal een huis wenste te bewonen, zoals op Kattenburg, deed dat bij voorkeur zonder ruchtbaarheid. Indien de autoriteiten onwetend bleven, was de kans op behoud van de verkregen woonruimte het grootst.

STADSVERNIELING

Het zou tot de zomer van 1968 duren, voordat het kraken een nieuwe impuls zou krijgen. Er verschenen twee brochures van de werkgroep Ruimte van de 'Kritiese Universiteit Amsterdam' waarin de heersende stedenbouwkundige opvattingen werden bekritiseerd. Het uit elkaar halen van wonen, werken en recreëren werd afgewezen. Het proces waarin de binnenstad het domein werd van kantoren en winkels en de bewoners naar de Bijlmer werden 'gedeporteerd' kon absoluut niet door de beugel. Men bepleitte alternatieve woonvormen, die moesten voortkomen uit 'wezenlijk menselijk denken'.
Leden van deze groep zijn de al genoemde Ruud Strietman en de Maastrichtse provo Hans Derks. De groep leerde andere Amsterdamse activisten kennen die zich bezighielden met de stedenbouwkundige plannen van Amsterdam en het benadrukken van invloed van burgers en bewoners op de besluitvorming. Verdere verbreding vond plaats doordat organisaties die

zich bekommerden om het behoud en restauratie van de oude binnenstad van Amsterdam (Bond Heemschut en Stichting Diogenes) zich eveneens begonnen te roeren. De Heemschutters richtten zich in 1968 op de Nieuwmarktbuurt die vanwege de aanleg van de metro geheel dreigde te worden weggevaagd.

Op een gezamenlijke vergadering van deze groepen in het najaar van 1968 werd besproken wat te doen tegen de vergaande nieuwbouwplannen. Ruud Strietman, inmiddels student aan de Academie van Bouwkunst, stelde huisbezettingen voor, zoals hij dat zelf in de Generaal Vetterstraat had gedaan.

Op 21 december 1968 trok een grote groep krakers uitgerust met bakfiets gevuld met huisraad naar de Keizerstraat in de Nieuwmarktbuurt. Planken werden van de ramen verwijderd. Terwijl Strietman met een deel van de groep een tweede pand wilde kraken, arriveerde de politie bij het pand aan Keizerstraat en begon dat meteen te ontruimen. De bezetters waren zo druk met het verdelen van de beschikbare ruimtes, dat men vergeten was om het meegebrachte huisraad naar binnen te brengen. Daardoor kon geen aanspraak meer op het huisrecht worden gemaakt. Gebrek aan ervaring deed de eerste collectieve kraakactie in vier jaar mislukken. Wel verbreedde de groep activisten, die zich met woningnood en leegstand bezig hield, zich.

BAKSTENEN

Juist in deze periode, eind 1968, kwam Rob Stolk vrij vanwege de gevangenisstraf van vier weken voor de Subversieve Brief uit 1966. Stolk was afkomstig uit een PSP-milieu uit de Zaanstreek, maar uit onvrede over het vele vergaderen en het gebrek aan directe actie bij de jongeren van deze linkse politieke partij (later opgegaan in GroenLinks), richtte hij de zestien leden tellende Anarchistische Werkgemeenschap Zaandam op. Begin 1965 gaf hij zijn eerste blaadje uit, *Barst* genaamd. Het anarchistisch karakter bleek uit de ondertitel 'Sociaal/cultureel tijdschrift op basis van een levensbeschouwing, die een zo onbegrensd mogelijke zelfstandigheid van elk individu beoogt en elk maatschappelijk systeem, waarin plaats is voor geweld, dwang of autoritair gezag, verwerpt'. Het zou bij één nummer blijven, want Stolk vertrok naar Amsterdam. In mei 1965 stond Stolk samen met Roel van Duijn, ook eerder actief in de anarchistische beweging, en andere vrienden aan de wieg van Provo.

Landelijke bekendheid kreeg Stolk met zijn provo-huwelijk met vriendin Saartje Duys in oktober 1965 in Zaandam. De negentienjarige bruidegom maakte met zijn twee jaar jongere bruid in zijn witte spijkerpak een rondje op een witte fiets, een verwijzing naar het kort tevoren door Provo gelanceerde 'Witte Fietsenplan'.

Bij Provo ontpopte Stolk zich tot een van de drijvende krachten achter het drukkerscollectief. Samen met anderen slaagde hij erin van dit collectief een dusdanige organisatie te maken, dat spoedig een offsetpers de handmatige stencilmachine verving. Na zijn vrijlating bekwaamde hij zich verder in het drukkersvak. Hij kreeg een keldertje toegewezen in de Koestraat in de ook met sloop bedreigde Amsterdamse Bethaniënbuurt. Samen met oud-provo Lou van Nimewegen startte hij er een drukkerijtje met de drukpers van Provo. De kelder werd al snel een ontmoetingsplaats en diende als uitvalsbasis van nieuwe acties.

Het blad *Geïllustreerd Betheniënnieuws* dat vanaf 1968 om de paar maanden verscheen met behulp van gemeentesubsidie en de buurt informeerde over de saneringsplannen, werd al snel door Stolk gedrukt. In maart 1969 werden de plannen rond de sanering flink bekritiseerd omdat volledig voorbij werd gegaan aan de belangen van de zittende bewoners. De inspraakprocedure kreeg als kwalificatie die van volksverlakkerij. Het blad veranderde al snel in een soort van stedelijke Kraakkrant. Er werd uitgebreid verslag gedaan van de kraakacties van eind december 1968. De subsidie van de gemeente stopte hierdoor.

Een maand later, in januari 1969, kregen verschillende instellingen in Amsterdam bakstenen door de ruiten gegooid. Het ging om het gemeentelijk Bureau Woonruimte, de makelaar Rappange en de Amsterdamse Maatschappij tot Beheer van Onroerend Goed. Elke baksteen was ingepakt in een gelijkluidend pamflet. Daarin viel te lezen: 'Hierbij leggen we de eerste steen voor een monument dat we zullen oprichten als teken van het eind van uw grootheid… Het is de steen des aanstoots en het monument zal de gramschap zijn van de door u geteisterde bevolking.' Deelnemers aan deze actie zouden daarna actief deelnemen aan georganiseerde huisbezettingen oftewel kraakacties.

Vlak na deze actie kraakte Rob Stolk voor een uit Suriname afkomstig gezin dat om onderdak verlegen zat, een pand aan de Oudezijds Achterburgwal, midden in de penozebuurt. Het pand was echter geheel gemeubileerd en de kasten zaten vol met spullen. De politie ontruimde aldus het pand. Aangezien de actie meer het karakter had van een mislukte 'inbraak' onder toeziend oog van de Amsterdamse onderwereld, kwam nu de term 'kraken' in zwang voor het clandestien bezetten van huizen.

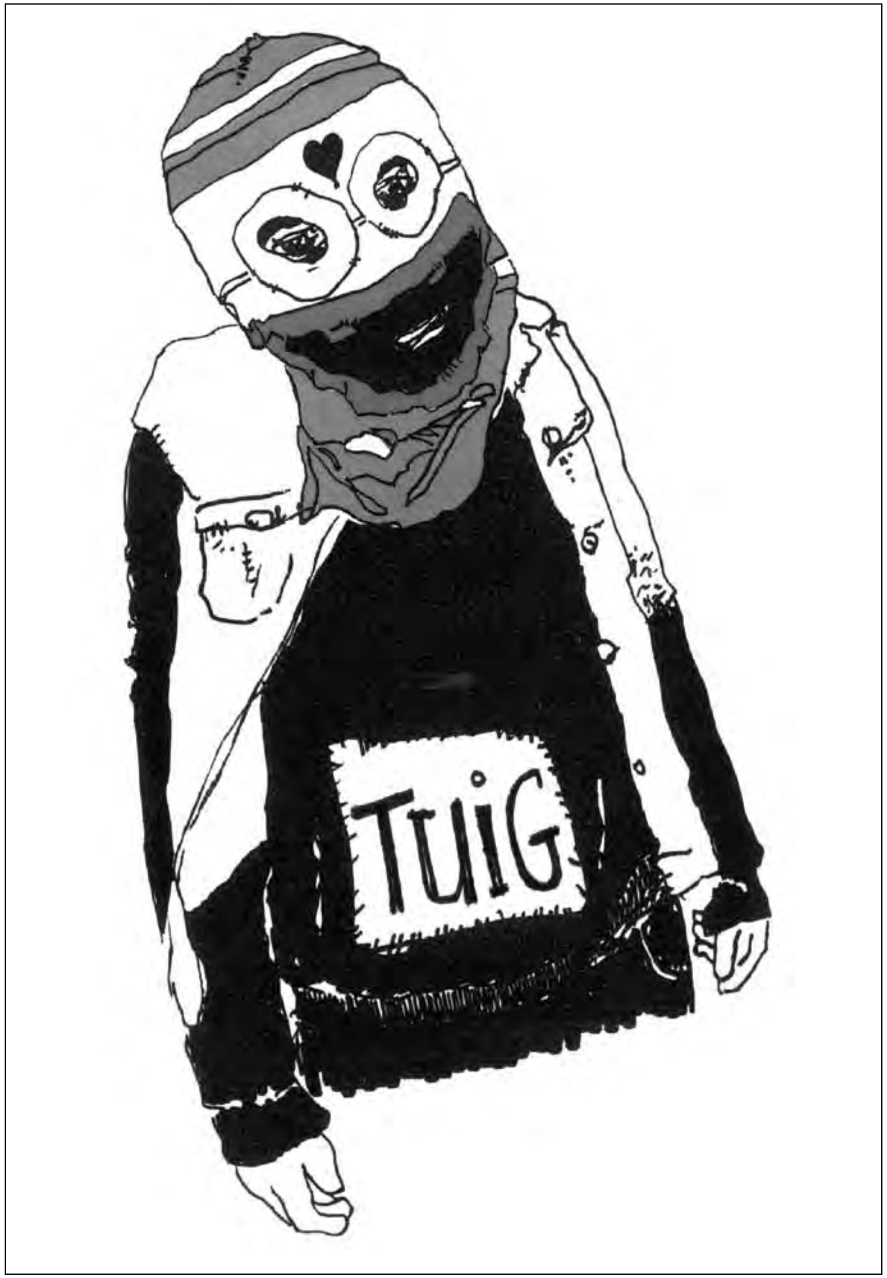
Om acties beter voor te kunnen bereiden en uit te dragen ontstond vervolgens Koöperatief Woningburo de Kraker (doet het steeds vaker). Op deze wijze kregen de huisbezettingen een politiek karakter. Kraken werd nu een actievorm waar een zelfstandige organisatie omheen ontstond. Het Buro werd gefinancierd uit gelden die verkregen werden door de verkoop van het *Provo*-archief aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Dat had maar liefst dertienduizend gulden opgeleverd.

WONINGBURO DE KRAKER

De eerste kraakactie van Woningburo de Kraker vond plaats op 13 februari 1969 in de Von Zesenstraat (Dapperbuurt). Het betrof een huizenblok dat al twee jaar leeg stond. Ruud Strietman kraakte het met een student van de Sociale Academie, de dag erna namen twintig mensen met het benodigde huisraad bezit van de resterende etages.

Gealarmeerd door buurtbewoners stond de politie snel op de stoep. De hele groep krakers werd gearresteerd. In opdracht van de eigenaar maakten slopers het blok vervolgens ongeschikt voor bewoning door de ramen in te slaan, het sanitair te vernielen en de gas- en lichtleidingen te verwijderen.

De groep verspreidde daarna in de buurt een pamflet waarin men zich afvroeg hoe dit mogelijk was in Amsterdam in 1969: 'Het in bezit nemen van leegstaande huizen is zondermeer door iedereen te rechtvaardigen. Immers: alle gemeentelijke instellingen houden de woningnood in stand, zijn corrupt en vormen een onderdeel van het kapitalis-

tische systeem! Daarom worden makelaars en eigenaars de hand boven het hoofd gehouden, onder meer door het optreden van de politie. Ondermijn dit systeem! Wees solidair met alle illegale woningbezettingen. Weigert huurverhogingen! En eis met ons met een radikale onteigening (nationalisatie) van grond- en huizenbezit!'

De tweede kraakactie van het Buro de Kraker op 28 februari 1969 in de Wijttenbachstraat had meer succes. De politie liet de krakers met rust, de woningen werden ingericht en de contacten met buurt verliepen goed. Het Buro verklaarde zich solidair met de protesten tegen de aangekondigde huurverhoging van maar liefst zes procent.

Op donderdag 20 maart begon een sloopbedrijf echter plotseling via het dak met sloopwerkzaamheden. De vloer van de zolder werd verwijderd alsmede het daar ondergelegen plafond, de bewoners verbijsterd achterlatend. De krakers deden aangifte wegens vernieling en huisvredebreuk maar de klachten werden door de politie niet in behandeling genomen. Een brief naar de officier van justitie haalde evenmin iets uit. Woningburo de Kraker benadrukte het in de grondwet geregelde bescherming tegen huisvredebreuk: niemand mag tegen de wil van de kraker de woning binnenkomen, behalve in bepaalde gevallen die in de wet geregeld zijn.

Het sloopbedrijf dacht deze bepaling te omzeilen. Na overleg met politie begon men gewoon met slopen, de krakers zouden dan wel vertrekken.

Een flinke actie kwam nu op gang. Spandoeken verschenen aan het pand, de publiciteit werd gezocht. De krakers deden ook een beroep op de buurtbewoners maar daar stak de CPN (Communistische Partij van Nederland) uit de buurt een stokje voor. Die voorkwam dat bewoners mee gingen doen met het posten bij de bedreigde woningen. Partijpolitiek belang – de CPN was kandidaat voor het college van b. en w. – speelde hierin een rol. Schriftelijke protesten bij burgemeester Samkalden en de officier van justitie leidden tot niets. De laatste liet ijskoud weten dat er geen strafbare handelingen waren gepleegd! Eind oktober verlieten de laatste krakers de nog overeindstaande panden, gedwongen door de sloop.

Deze kraakactie leverde veel publiciteit op. Over het algemeen was er enig begrip voor de krakers, behalve in de uitgesproken rechtse pers. Weekblad *Elsevier* sprak over kraken als 'psychologische guerrillatactiek'. Radio en tv toonden belangstelling. Woningburo de Kraker kreeg van de KRO zelfs gelegenheid om zelf een half uur durend radioprogramma te maken. De krakers presenteerden zich in de media slechts met hun voornaam. Dat deden ze overigens niet in hun correspondentie met politie en justitie. Sommigen schreven zich zelfs met hun kraakadres in bij het bevolkingsregister.

De zelfgekozen anonimiteit had te maken met de ervaringen van Provo. De fulltime provo's waren zeer bekend, zowel bij politie en de pers en werden om die reden nauwlettend in de gaten gehouden. Dit werd als zeer beklemmend ervaren en was één van de redenen om Provo op te heffen. Toen in *Vrij Nederland* Ruud Strietman en Rob Stolk als de centrale figuren werden opgevoerd van Woningburo De Kraker werd vergeefs rectificatie geëist door de achterban.

In maart 1969 werd een tweede groep opgericht, Woningburo De Koevoet (weet hoe het moet) waarin Kim Borkent

een zeer actieve rol vervulde. Hij beschikte over een Volkswagenbusje, wat erg handig was om spullen te vervoeren. Hij maakte het staartje van Provo mee en was nadien regelmatig te vinden in de kelder van de drukkerij van Rob Stolk. Die bracht hem de fijne kneepjes van het kraken bij. Tegenover De Kraker positioneerde De Koevoet zich als bureau voor permanente woonruimte zonder tam tam (publiciteit). Het promootte dus de 'stille' vorm van kraken.
In feite ging het om twee vriendengroepen die her en der in de stad mensen aan onderdak hielpen. Potentiële krakers waren veelal afkomstig uit studenten- en andere jongerenkringen. Meestal opereerde men in groepjes van zes tot acht personen die de kraakacties uitvoerden. Het betrof niet uitsluitend sloopwoningen. Vaak werd in overleg getreden met direct omwonenden, zonder dat er sprake was van enige ruchtbaarheid.

HANDLEIDING VOOR KRAKERS

Na de actie in de Wijttenbachstraat kreeg Buro de Kraker, dat beschikte over een postbus, vanuit het gehele land veel post van wanhopige woningzoekenden. Niet iedereen bleek het fenomeen kraken te begrijpen, getuige de aanmeldingen voor een driekamerwoning.
De vele reacties vormden de aanleiding voor de uitgave van de *Handleiding voor Krakers* door Woningburo De Kraker in mei 1969. De brochure werd opnieuw gefinancierd uit de opbrengst van de verkoop van het *Provo*-archief dat ondergebracht was in de Stichting Ter Bevordering van een Goed en Goedkoop Leven. Als motto werd het volgende gehanteerd: 'Doe het Zelf! Neem de oplossing van het woningprobleem in eigen hand'. De brochure vertelt wat er zoal komt kijken bij het kraken van met name slooppanden.
Er staat veel goede raad in deze brochure: 'Het beste kunt u 's avonds kraken, bijvoorbeeld tijdens een populair tv-programma. Het openbreken van de deur dient snel en zonder veel lawaai te gebeuren. Als de buren aanmerkingen maken op uw kraakwerk, zeg gewoon dat u de nieuwe huurder bent en dat de sleutels weggeraakt zijn. Kraak rustig door! Het is zaak zo snel mogelijk de huisraad naar binnen te sjouwen. Barrikadeer de deur als u dat nodig vindt om tijd te winnen. De eventueel door de buren gebelde politie krijgt dan de indruk dat men de deur niet heeft open gekregen, of dat er een ander pand gekraakt moet zijn. Richt uw huis zo snel mogelijk in. Nodig uw buren uit voor de koffie, er is dan voor de buurt niets geheimzinnigs meer aan uw verblijf. Was uw ramen, schilder raamkozijnen, kom in gesprek met buurtbewoners.'
Ook ideologisch was de brochure uit het goede anarchistische hout gesneden: 'Ook uit uw eigen ervaring zal u ruimschoots gebleken zijn dat er geen enkele instantie is die uw belangen behartigt. Noch de overheid, noch de politieke partijen zijn in staat, zo ze willen, de woningnood op te heffen. Deze handleiding voor krakers is daarom enkel bedoeld als een aansporing om uw eigen belangen te behartigen. Organiseer u daarom van onderop. Ondermijn met uw akties dit systeem. Saboteer de initiatieven die slechts financiële of politieke winst slaan uit uw behoeften.' Men liet onverhuld dat krakers het eigendomsrecht aantasten. Kraken werd als actievorm beschouwd in de strijd voor individuele ontplooiingsmogelijkheden.

De brochure ging ook verder dan het kraken van woningen: 'Laat u niet verleiden tot het zitting nemen in ondernemingsraden, want inspraak is medeplichtigheid aan de exploitatie van uw medemens. Hoed u voor nieuw-linksers, radikalen en partij-kommunisten, met hun leuzen die onze grootouders al versmaadden. Eis geen loonsverhoging maar bezet de bedrijven. Kraakt, kraakt, kraakt.' Ook richting studenten die zich roerden met de Maagdenhuisbezetting (in mei '69, waarbij ze breekijzers leenden van Rob Stolk om binnen te komen) en deels toetraden tot de communistische partij (CPN) stelden de anarchistische krakers: 'Kameraden, hoed je voor vakbondsbonzen, doe niet mee met parlementaire spelletjes … houd de macht aan jezelf, vorm je eigen aktie-kommittees.'

ENGELSE INSPIRATIE?

Het kraken van woningen als politieke actievorm tegen woningnood en leegstand was niet uitsluitend een Nederlands verschijnsel. In diezelfde tijd ontstond ook in Engeland een kraakbeweging. In de Engelse hoofdstad ging begin 1969 de London Squatters Campaign van start. De overeenkomsten met de Nederlandse situatie zijn frappant. Ook in Londen hielpen politieke activisten van anarchistische huize mensen zonder eigen huisvesting aan een woning. Het land kende een aanzienlijke woningnood. Twee miljoen onderkomens voldeden niet aan de officiële eisen voor menselijke bewoning. Ook in Engeland was de aandacht van de media voor het fenomeen kraken groot en genoot de beweging brede maatschappelijke steun. Meestal ging het eveneens om het kraken van slooppanden en werd er doorgaans 'stil' gekraakt om de autoriteiten niet onnodig te alarmeren. Tot slot stond ook in Londen en nadien in andere Engelse steden het kraken in het teken van 'Do it Yourself'.
Het grote verschil was dat de kraakbeweging in Engeland was ontstaan uit de steun aan toenmalige 'daklozen' vanuit de anarchistische beweging. Dat betrof met name kinderrijke gezinnen met laagopgeleide ouders die in de problemen waren geraakt door werkloosheid, schulden en dergelijke. Nadat zij uit hun huizen waren gezet, volgde huisvesting in hostels waar ze aan een absurd streng regime werden onderworpen. Nadat acties voor verbetering van de situatie in deze hostels niet succesvol waren, volgden kraakacties om deze gezinnen aan een eigen onderkomen te helpen.
Mogelijk hebben publicaties in de Engelse anarchistische pers de Nederlandse krakers geïnspireerd. Het ook in ons land gelezen blad *Anarchy* berichtte regelmatig over huisvesting en over de krakers in Engeland.
Op 13 juni 1969 zou de derde en laatste openlijke kraakactie van Woningburo de Kraker worden uitgevoerd. Ditmaal had men een bedrijfspand op het oog om te voorkomen dat het twee jaar leegstaande pand in de Damstraat door een nabij gelegen hotel aan het woningbestand onttrokken zou worden. 'Als dit zo doorgaat wordt de hele binnenstad ten behoeve van buitenlandse toeristen ontvolkt… Laat van uw huis geen hotel maken. Red een pandje, bezet een pandje.'
De vier bewoners kwamen enkele dagen later thuis om te ontdekken dat de deuren niet alleen waren opengebroken maar in hun geheel in de keuken waren gezet! Vervolgens werd een klacht wegens braak en huisvredebreuk inge-

diend bij de politie, officier van justitie en de burgemeester. Het enige gevolg was dat de namen van de krakers aan de eigenaar werden gegeven. Deze startte prompt een kort geding tegen hen. Half juli bepaalde de rechter dat de krakers eruit moesten. Zij waren toen al vertrokken. De krakers benadrukten het woonrecht (als sociaal grondrecht) wanneer ze met tafel, bed en stoel hun intrek in een pand hadden genomen. Op grond van artikel 172 van de grondwet zou het daarin vastgelegde huisrecht hen bescherming dienen te bieden tegen willekeurige ontruiming.

Omdat enkele drijvende krachten van de Kraker als Tjebbe van Tijen en Pieter Boersma hun activiteiten verlegden, werd in de zomer van 1969 het Woningburo opgeheven. Het was nimmer de bedoeling geweest om een specifieke kraakorganisatie op poten te zetten, laat staan een leven te leiden als fulltime krakers. Het antwoord van het Woningburo op alle verzoeken tot steun was wezenlijk anarchistisch: Doe het zelf! Om die reden was juist de kraakhandleiding geschreven, om iedereen van dienst te zijn die een woning behoefde. De gunstige voorwaarden waaronder het kraken zich kon ontwikkelen, zoals woningnood, voldoende leegstand, alsmede publieke en media belangstelling zouden spoedig tot nieuwe kraakacties leiden, waarbij opnieuw anarchisten en de uit Provo voortgekomen Kabouterbeweging betrokken zouden zijn. Woningburo de Kraker zou nog éénmaal van zich laten horen en wel op 5 december 1969 met een laatste Sinterklaasactie.

De kraakacties van Woningburo de Kraker waren een logisch vervolg op de stellingname van Provo. Zij voerde daadwerkelijk de kraakacties uit waar Provo al eerder voor had gepleit. Beide groepen waren door het anarchisme geïnspireerd. Het kraken van woningen werd gepropageerd als een directe actievorm om zowel de eigendomsverhoudingen aan de kaak te stellen als om acute woningnood op te lossen, terwijl er van volop leegstand van panden sprake was.

(*Deze tekst is een bewerking van de lezing die Arie Hazekamp hield op de Pinksterlanddagen 2011 in Appelscha.*)

LITERATUUR

Eric Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur, Geschiedenis van de kraakbeweging 1964 – 1999;* Amsterdam, 2000.
Roel van Duijn, *Provo; de geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*; Amsterdam, 1985.
Marius van Melle en Niels Wisman, Hier gebeurde het… Generaal Vetterstraat, 2 januari 1965, in: *Ons Amsterdam, maandblad over heden en verleden van Amsterdam*, september 2007. Te vinden via de volgende link: http://www.onsamsterdam.nl/index.php?option=com_content&view=article&catid=15:dossiers&id=332:hier-gebeurde-het-generaal-vetterstraat-2-januari-1965&Itemid=31
Nicolas Walter, The New Squatters, in: *Anarchy* 102, august 1969. Opgenomen in: Colin Ward (ed.), *A Decade of Anarchy* (1961-1970), Londen, 1986.

CLARA MEIJER-WICHMANNPENNING 2011 VOOR ADVOCAAT LIESBETH ZEGVELD

Rudolf de Jong

Op 15 december vorig jaar vierden de Liga voor de Rechten van de Mens *en* J'accuse *de dag van de Rechten van de Mens. Aan Liesbeth Zegveld werd de jaarlijkse Clara Meijer-Wichmannpenning uitgereikt.*
Liesbeth Zegveld geniet bekendheid als de advocate die zich heeft ingezet voor de nabestaanden van de slachtoffers van de moordpartij in het Javaanse dorp Rawagede door Nederlandse militairen in 1947 in de tijd van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Op vele andere wijzen heeft zij zich eveneens verdienstelijk gemaakt voor de mensenrechten.
De laudatio bij de penninguitreiking werd uitgesproken door Rudolf de Jong. Aan de hand van zijn aantekeningen heeft hij deze rede uitgewerkt; het is dus niet de letterlijke tekst die hier volgt.
Het adres van de Liga*, die nog altijd geld en nieuwe leden kan gebruiken is: Minahassastraat 1 1094 RS Amsterdam; email:* lrm@xs4all.nl*; tel. 020.6384567; website:* www.ligarechtenvandemens.nl *(hier is ook het 'Juryrapport Clara Meijer-Wichmann Penning 2011 voor prof. Liesbeth Zegveld' te vinden); bankrek. 181128.*

Beste Liesbeth Zegveld, lieve kinderen, beste echtgenoot, ouders en verdere familie van Liesbeth, vrienden en collega's van haar, beste allemaal,

Dit jaar is er zowel goed als slecht nieuws over de mensenrechten te berichten. Ik begin met het goede. Dan denk ik vooral aan de Arabische lente. Al weten we nog niet hoe die afloopt. Ik noem vijf positieve zaken.

Ten eerste blijkt weer eens dat de mensenrechten universeel zijn. Ze gelden overal en voor iedereen. Ten tweede bleek hoe zeer die mensenrechten leven bij mensen die ervan verstoken zijn. Het derde is de moed van de mensen die de straat op gingen en op straat bleven gaan toen er bruut geweld tegen hen werd gebruikt.

Het vierde punt is de geweldloosheid van de overgrote meerderheid van de betogers. Dit sluit direct aan bij de opvatting van Clara Meijer-Wichmann die betoogde dat het doel in de middelen tot uiting moet komen. Dat is ook een belangrijk criterium voor de jury van de *Liga* en *J'accuse* bij de toekenning van de penning.

Tenslotte is er het feit dat de betogers zich richtten tegen de eigen overheid, tegen de regering die mensenrechten schendt. Dat gebeurt in ons land niet of nauwelijks. Bij schendingen van mensenrechten in Nederland denkt men hier vooral aan hetgeen mensen elkaar aandoen. Seksueel misbreuk, geweld tegen homo's en ja men noemt Amnesty dat zich bekommert om mensenrechten in andere landen. Dat zijn natuurlijk belangrijke zaken. De *Liga* en *J'accuse* gaat het echter minstens zo zeer om schendingen door Nederlandse overheden.

In regeringsverklaringen vallen mensenrechten onder buitenlandse zaken. Om schendingen elders, waarvoor Nederland zich niet verantwoordelijk

voelt. Hierover lezen we dan dat de regering 'alert is', 'de vinger op de pols houdt', 'waar mogelijk in Europees verband actie zal ondernemen' en dat zij de voorkeur geeft aan 'stille diplomatie'. Een zo stille diplomatie dat je zelden iets hoort over de resultaten ervan.
Het is niet zo verbazend. De economische belangen gaan in de politiek voor de mensenrechten. Welke regering we ook hebben. De journalist Joris Luyendijk schreef onlangs in *De Groene*: 'Er zijn landen waar de democratie langzamerhand een systeem wordt waardoor kiezers bepalen welke politici bepalen welke politicus mag uitvoeren wat de markten voorschrijven'. En op de markten staan de mensenrechten niet zo hoog genoteerd.
De zaak van de mensenrechten moet het hebben van de mensen en van hun organisaties. Wat de mensen betreft werd ik dit jaar teleurgesteld in de Nederlandse auteurs die naar een schrijversbijeenkomst in Beijing gingen. *Amnesty* had hen gevraagd om daar een speldje te dragen waaruit solidariteit sprak met vervolgde schrijvers in het gastland China. Meer niet. Geen één van hen die dit deed. Het hoofdargument van de schrijvers was dat zoiets geen effect zou hebben bij de Chinese autoriteiten. Maar daar ging het niet om.
Het ging om de slachtoffers, hun familieleden, hun vrienden. Juist in landen waar de regering probeert dissidenten zo veel mogelijk te isoleren van de samenleving en verkondigt dat zij alleen staan in hun protest tegen het systeem, is elke uiting van solidariteit uit het buitenland voor hen een enorme morele steun.
Treurig was ik over een ingezonden stuk van de schrijver Herman Koch in *NRC Handelsblad*. Hij wenste zich niet voor het 'karretje van *Amnesty*' te laten spannen en hij had het over het bekende Nederlandse morele vingertje dat omhoog werd gestoken. Nu is *Amnesty* – evenmin als de *Liga* of *J'accuse* – een karretje. We zijn organisaties van mensen die proberen het karretje van de mensenrechten te helpen trekken. Dat is iets heel anders.
En dat vingertje? Ik weet niet of het u wel eens is opgevallen, maar het zijn altijd de mensen die uitroepen 'daar is het opgeheven vingertje weer!' die daarbij zelf hun vingertje opsteken. Amnesty en onze organisaties steken de vinger niet op. Wij wijzen niet omhoog. Wij wijzen aan. Heel concreet. En we zeggen erbij: 'daar zit mijnheer zo en zo gevangen, en dat is om politieke redenen, om wat hij geschreven heeft'; 'daar worden die en die mensenrechten geschonden' enzovoort. Namen en feiten worden genoemd. Verantwoordelijke regeringen om commentaar en opheldering gevraagd.

Nu zijn we vanavond ook hier bijeen om heel concreet naar iemand te wijzen. Maar nu wel om een heel positieve reden. We wijzen naar Liesbeth Zegveld. Zij krijgt de Clara Meijer-Wichmann-penning 2011 vanwege haar positieve inzet voor de mensenrechten.
Een positieve benadering van de mensenrechten is geheel in de geest van Clara Meijer-Wichmann die leefde van 1885 tot 1922. Zij had veel gemeen met Liesbeth Zegveld. Zij was juriste, streefde naar humanisering van het strafrecht, zij kwam op voor de rechten van de vrouw en als antimilitarist streed zij tegen de oorlog en de gevolgen van de oorlog.
Zij was ook socialist en binnen het socialisme koos zij voor het anarchisme. Nu is er een oude anarchistische leus die luidt: 'De vrijheid wordt niet gegeven. De vrijheid wordt genomen'. Bij Clara Meijer-Wichmann werd deze leuze omgebogen. 'De vrijheid moet worden opgebouwd.' Dit opbouwen geldt ook op de mensenrechten. En gaat op voor de wijze waarop Liesbeth Zegveld strijdt voor de mensenrechten. Het gaat haar in de eerste plaats om de slachtoffers. Om hen hun mensenrechten terug te geven, althans de erkenning ervan te verkrijgen.
Ik noem – mij baserend op het juryrapport – in de eerste plaats haar succesvolle juridische strijd voor erkenning van de rechten van de nabestaanden van Rawagede, het Javaanse dorp waar bijna de gehele manlijke bevolking vermoord werd door Nederlandse militairen. Voor de slachtoffers van Screbenica is zij eveneens in het veld getreden. Zij heeft gewerkt voor *Greenpeace*, voor de *Sea Shepherd Foundation* die strijdt tegen de uitroeiing van de walvissen in het Zuidpoolgebied. Zij heeft bemoeienis gehad met het proces tegen de Nederlander die medeplichtig was aan de gasaanvallen op dorpen in Irak tijdens het bewind van Saddam Hoessein.
Liesbeth Zegveld is hoogleraar Internationaal Humanitair Recht in Leiden, in het bijzonder betreffende de rechten van vrouwen en kinderen. Zij is betrokken bij het *Committee for Compensation for War Victims* van de International Law Association, is lid van de Raad van Advies van het *Rights Forum* dat zich inzet voor een Nederlands Midden-Oostenbeleid dat op het internationaal recht is gebaseerd.
Ik citeer uit het juryrapport: 'Als scherpzinnig jurist (…) betreedt Liesbeth Zegveld paden waar nauwelijks een andere advocaat de moed, de inzet en volharding heeft om tegen alle weerstanden in door te gaan tot rechtsherstel en erkenning voor de slachtoffers is behaald.' En over de zaak Rawagede: 'Zegveld hield op indrukwekkende wijze stand.'
Bij Ravagede en Screbenica gaat het om schendingen waar Nederlandse regeringen verantwoordelijkheid voor droegen en die in het buitenland bedreven zijn. Het betreft dus Nederland en de mensenrechten. Tegelijkertijd gaat het daar bovenuit. Het gaat tevens om de plaats van de mensenrechten in de landen waar de misdaden gepleegd werden en om de plaats van de mensenrechten in het internationale recht, in het volkenrecht.

Nu heb ik zelf, toen ik in de jaren vijftig van de vorige eeuw studeerde, volkenrecht als keuzevak gehad. Daarbij heb ik onder andere colleges gevolgd bij professor Bernhard Röling, de latere polemoloog. Röling was na de Tweede Wereldoorlog rechter geweest bij het oorlogstribunaal in Tokio tegen de Japanse oorlogsmisdadigers. Hij was er zich altijd zeer van bewust geweest dat hierbij sprake was van rechtspraak van de overwinnaars. Hij had het daar moeilijk mee. Toch vond hij die rechtszaken tegen deze overwonnenen aanvaardbaar.
Omdat het een begin was geweest van nieuwe rechtsvorming. Rechtsvorming begint vaak als recht van de sterke en breidt zich dan uit naar recht voor en over iedereen. Röling voegde er echter aan toe – en ik hoor het hem nog zeggen – dat als de rechtsvorming zich niet doorzet tot een recht waaraan allen, dus ook de overwinnaars en de sterken, zich te houden hebben, dan zou dat heel be-

denkelijk zijn voor de zaak van het recht en voor de gerechtigheid.
Nu, we hebben thans een Internationaal Strafhof. Maar er is nog altijd sprake van het recht van de sterkste. Zo zijn de verantwoordelijken voor en de medeplichtigen aan de oorlogsmisdaden en de misdaden tegen de menselijkheid die begaan zijn in de oorlog in Irak, te weten grote B Bush, kleine b Blair en microbeetje Balkenende niet door een nationaal of internationaal strafhof ter verantwoording geroepen wegens de schendingen van de mensenrechten. Dat is een bedenkelijke en treurige zaak. Overigens, wat mij betreft zou Balkenende er met een voorwaardelijke straf vanaf zijn gekomen. Maar een voorwaardelijke straf is ook een straf.
Juist vanwege het tekort in het internationale recht is de aanpak van Liesbeth Zegveld zo belangrijk. Zij gaat niet uit van straffen. Niet van de daders. Zij gaat uit – en Clara Meijer-Wichmann zou daar heel gelukkig mee zijn geweest – van de slachtoffers. Geen wraak, maar erkenning van hetgeen hen is aangedaan, om gerechtigheid voor hen. En daar gaat het bij de rechten van de mens om.
De Clara Meijer-Wichmannpenning is een bewijs van erkentelijkheid en dankbaarheid. Hij is ook als aanmoediging bedoeld. In de persoon die hem krijgt betrekken wij ook graag alle organisaties en alle mensen die haar of hem hebben geholpen en bijgestaan.

Liesbeth Zegveld heeft, mede dankzij deze steun, grote successen geboekt in haar strijd. Daar zijn wij heel gelukkig mee. Maar de Clara Meijer-Wichmannpenning krijgt zij voor haar inzet, haar moed en volharding in de strijd om gerechtigheid. Heel hartelijk gefeliciteerd daarmee.

‘PROUDHON WAS GEEN ANARCHIST’

Geschiedenis van het anarchisme vanuit een syndicalistische optiek*

Willie Verhoysen

Hoewel Proudhon een diepgaande invloed heeft gehad op het anarchisme met zijn mutualistische ideeën, kan hij toch geen anarchist worden genoemd. Ook denkers zoals Godwin, Stirner en Tolstoj verdienen geen plaats in de anarchistische traditie. Door op een arbitraire wijze denkers als Proudhon en Stirner op een lijn te plaatsen met Bakoenin en Kropotkin, hoewel ze weinig gemeenschappelijk hebben, wordt de indruk gewekt dat het anarchisme contradictorisch en ongericht is, zodat een theoretische analyse van het anarchisme een zeer frustrerende taak is. Deze incoherentie is het gevolg van een problematische analyse van het anarchisme en niet van de armoede van het anarchisme. De enige soort anarchisme die het epitheton anarchisme verdient is dat van de klassenstrijd, soms ook wel revolutionair of communistisch anarchisme genoemd.

Bovenstaande en andere krachtige boutades poneren Lucien van der Walt en Michael Schmidt in hun boek *Black Flame, The revolutionary class politics of anarchism and syndicalism* (deel I) waarin ze de anarchistische traditie van de laatste honderdvijftig jaar beschouwen. Beide auteurs zijn Zuidafrikanen: Lucien van der Walt werkt aan de universiteit van Johannesburg terwijl Michael Schmidt journalist is. De schrijvers van *Black Flame* houden duidelijk van heldere zwart-wit tegenstellingen, tenminste als het gaat over opvattingen ten aanzien van de anarchistische traditie.
De auteurs zien twee tradities binnen het anarchisme: enerzijds een massa-anarchisme en anderzijds een opstandig anarchisme. Het massa-anarchisme staat volgens hen voor de opvatting dat alleen een brede beweging een revolutionaire verandering teweeg kan brengen. Weliswaar hebben dergelijke brede arbeidersbewegingen vaak een korte termijn strategie, gericht op hervormingen zoals verhogingen van lonen, prijsbeheersing en dergelijke, maar toch moeten anarchisten daarin participeren om de beweging te radicaliseren. Het opstandig anarchisme vereenzelvigen de beide Zuidafrikanen met het anarchisme van de daad, ze beschouwen het als een soort voorhoede-anarchisme.[1]
Een losse definitie van het anarchisme neigt volgens Van der Walt en Schmidt tot het samenvoegen van verschillende ideeën en historiseert het anarchisme niet. Door het anarchisme als een vaag en vormloos iets voor te stellen wordt het ook moeilijk te bepalen hoe de brede anarchistische traditie een rol kan spelen in de strijd tegen het neoliberalisme.
Ze beschouwen figuren als Stirner en Tolstoj als irrelevant voor de brede anarchistische traditie. Elk epitheton anders dan het syndicalisme bij het anarchisme verwerpen de schrijvers, want behoort volgens hen niet tot de brede anarchistische traditie. Van der Walt en Schmidt willen zich hiermee niet afzetten tegen andere libertaire ideeën of anti-autori-

taire opvattingen, wèl vinden ze het noodzakelijk het anarchisme en het syndicalisme te onderscheiden van andere stromingen. Ze stellen radicaal dat het anarchisme van de klassenstrijd niet een bepaald soort anarchisme is, het is de enige ware vorm van anarchisme.[2]

Van der Walt en Schmidt gaan in hun boek netelige problemen niet uit de weg. Een van de cruciale vragen die ze opwerpen gaat over de relatie tussen tactiek en theorie in een anarchistische organisatie. Zij voelen zelf veel voor een soort platformanarchisme waarbinnen hecht wordt samengewerkt, hoewel ze toch een zeker tendensrecht binnen de organisatie willen toelaten.

Als voorbeeld daarvan noemen ze onder meer ZACF (Zabalaza Anarchist Communist Movement – Zuid-Afrika), waarvan beiden lid zijn. De auteurs beschrijven het anarchisme verder als een internationale beweging en laten zodoende zien dat het streven naar een socialisme gecombineerd met vrijheid binnen het anarchisme niet beperkt is tot alleen de Westerse samenleving.

Om de moderne geschiedenis te begrijpen is het noodzakelijk de rol van het anarchisme en het syndicalisme te doorgronden. Volgens hen is het is niet mogelijk om onder meer de geschiedenis van de vakbonden in Latijns-Amerika te begrijpen zonder het anarchisme en het syndicalisme serieus te nemen. De geschiedenis van de anarchistische traditie is een integraal onderdeel van de volkse en socialistische geschiedenis.[3]

De anarchistische beweging ontstond pas na 1860 als een vleugel van de moderne arbeiders- en socialistische beweging. De brede anarchistische beweging werd sterk beïnvloed door zowel Proudhon als Marx, maar het uitzicht van het anarchisme ging veel verder dan de ideeën van beide filosofen. Tegenover het idee dat het anarchisme het armzalige neefje was van de linkse traditie stellen de Zuidafrikaanse auteurs dat het massa-anarchisme en syndicalisme in diverse regio's over een flinke aanhang beschikte: vooral in Europa, Amerika en Azië.[4]

PLATFORMORGANISATIE

Van der Walt en Schmidt beschouwen het syndicalisme als een variant van het anarchisme met als logisch gevolg dat de syndicalistische beweging dus deel uitmaakt van de brede anarchistische traditie. Dit geldt uiteraard voor het anarchosyndicalisme, het revolutionair syndicalisme, maar evenzeer voor het revolutionair syndicalisme dat beweert marxistisch te zijn. Het syndicalisme is immers in essentie een anarchistische strategie, zo stellen de auteurs. Ze voegen er aan toe dat de brede anarchistische traditie geen opstand is tegen de moderne samenleving van een verdwijnende klasse. Het is boven alles een dynamische en moderne arbeidersbeweging die de productie wil collectiviseren en de staat wil vervangen door internationaal zelfbestuur.[5]

Het verschil tussen het opstandige anarchisme en het massa-anarchisme draait niet om het gebruik van geweld op zich. Massaorganisaties zoals de Spaanse CNT namen ook de wapens op in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Het verschil ligt in de rol die het geweld speelt. Voor het opstandige anarchisme is de propaganda van de daad een middel om een massabeweging op de been te brengen terwijl het massa-anarchisme het geweld gebruikt als een middel tot zelfverdediging voor een bestaande massaorganisatie.[6]

De auteurs denken dat de meerderheid

van de syndicalisten overtuigd is van de noodzaak om geweld te gebruiken ter verdediging van de revolutie. Pacifistische ideeën van onder meer Bart de Ligt hadden weliswaar enige invloed op sommige massa-anarchisten, maar toch is het pacifisme altijd marginaal gebleven. Het gebruik van macht, ook zonder geweld, heeft in een revolutie altijd een klassekarakter: zelfs een pacifistische strategie veronderstelt het opleggen van de wil van de volksklasse aan de heersende klasse. Geweld is in de ogen van de auteurs alleen verantwoord wanneer het nodig is om je tegen een ander te verdedigen. Daar waar de noodzaak om zichzelf te verdedigen verdwijnt, verandert het geweld in een misdaad, aldus Malatesta.[7]

De auteurs zijn het ook niet eens met de visie van Bookchin dat het syndicalisme een vernauwing van het anarchisme is en dat het de focus van de gemeenschap verplaatst naar de vakbond en van de onderdrukten naar het industrieel proletariaat, van de straat naar de bedrijven, van de opstand naar de algemene staking. Ze betogen dat het syndicalisme de klemtoon op de klassenstrijd legt maar zich niet noodzakelijk daartoe beperkt. Vakbonden zijn trouwens niet per definitie revolutionair, zo stellen Van der Walt en Schmidt. Dat is volgens hen alleen het geval als ze doordrongen zijn met revolutionaire en libertaire opvattingen, als ze gebaseerd zijn op de directe actie en zelfbeheer, als ze radicaal democratisch en participatief zijn en tenslotte wanneer het doel nog steeds het voorbereiden van de revolutie blijft.

De auteurs verwerpen eveneens het idee dat het syndicalisme geen opvattingen heeft over de staat en de politiek.[8] Integendeel zelfs, betogen Van der Walt en Schmidt: het syndicalisme is wezenlijk politiek en neemt de staat serieus. Elk massa-anarchisme, en zeker het syndicalisme, streeft naar een overname van de macht in de samenleving en het opzetten van een gecoördineerd statenloos bestuur, gebaseerd op zelfbeheer, op een federatie van lokale gemeenschappen, vakbonden enzovoort.

Een ander belangrijke punt dat de schrijvers in hun boek naar voren brengen is de vraag of anarchisten en syndicalisten politieke groepen nodig hebben om de ideeën van de brede anarchistische traditie te stimuleren. Als die vraag positief wordt beantwoordt is de volgende vraag welk vorm die groepen dan moeten aannemen. Toen het anarchistische blad *Dielo Trudo* in 1926 met het idee van een platformorganisatie op de proppen kwam lokte dat felle kritiek uit in anarchistische kringen. Sommigen beschouwden dit idee als een soort bolsjewistisch anarchisme of zelfs als een regelrecht klassiek marxisme.

Volgens de schrijvers betekende het platformidee echter geen breuk met de anarchistische traditie, maar werden juist eerder ontwikkelde standpunten opnieuw opgediept. Het gaat immers om het dualisme dat ook Bakoenin al erkende: enerzijds de noodzaak tot een massaorganisatie zoals de vakbonden en anderzijds de specifiek anarchistische en syndicalistische organisatie, die als een tandem samenwerken.[9]

Het succes van een strategie wordt mede bepaald door de tactische keuzes, gebaseerd op een zorgvuldige analyse van de strategie. Als de omstandigheden veranderen moet een tactiek ook veranderen, maar een tactiek mag nimmer tot een principe verworden. Zaken als participatie in overlegcomités zijn principiele vraagstukken. Anderzijds is het nodig een onderscheid te maken tussen

de principes: welke zijn noodzakelijk en welke zijn tijdelijk. We kunnen veel leren van de geschiedenis van het anarchisme en het syndicalisme met betrekking tot de tactieken die in het verleden zijn geprobeerd.
De echte uitdaging vinden Van der Walt en Schmidt evenwel om een tactiek voor het heden te ontwikkelen.[10] Zij vinden het een misverstand te denken dat het syndicalisme als geheel geen behoefte heeft aan een specifieke politieke groep. Vele syndicalisten verdedigen het standpunt dat een organisatorisch dualisme noodzakelijk is. Het platformisme dat in de voetsporen treedt van Bakoenin is zo'n organisatorisch dualisme.
Elke progressieve beweging voor sociale verandering wordt onvermijdelijk geconfronteerd met de vraag over de relatie tussen een radicale bewuste minderheid en de brede volksklassen. De rol van de anarchisten en de syndicalisten is om te fungeren als een katalysator voor de zelfontplooiing van de massa, waarbij ze promotie maken voor de nieuwe opvattingen alsook voor de zelforganisatie en de participatieve democratie. Dat kan natuurlijk op verschillende manieren gebeuren.
Hier belanden we bij de vraag of een specifieke anarchistische organisatie nodig is. De antiorganisatorische tendens binnen het anarchisme faalt volgens Van der Walt en Schmidt door de dogmatische opvatting dat het onmogelijk is een formele organisatie op poten te zetten in overeenstemming met de anarchistische principes. Het soort syndicalisme dat de behoefte aan een specifieke politieke organisatie verwerpt slaagt er niet in om aan te geven hoe een vakbond zich zal verdedigen tegen de onvermijdelijke beïnvloeding door rivaliserende politieke groepen in de eigen vakbondsrangen.
Ook een losse organisatie biedt geen oplossing want met een diversiteit aan opvattingen kun je geen duidelijk programma hebben. De opvatting van Bakoenin over een organisatie met een gemeenschappelijke analyse, strategie en tactiek en een zekere organisatorische discipline, lijkt het beste gewapend tegen deze problemen. Deze opvattingen komen terug in het platformidee en vormen waarschijnlijk de enige methode om de strijd aan te gaan met de hoofdstroom van de politieke partijen en kunnen zodoende een alternatief bieden voor de strijd van de volksklassen.[11]
Uit de brede anarchistische traditie zijn twee vormen van massabewegingen voortgekomen: syndicalistische vakbonden en anarchistische boerenbewegingen. De belangrijkste en meest invloedrijke vorm van massaorganisatie in de brede anarchistische traditie is het syndicalisme. Het idee dat het anarchisme slechts een weinig invloedrijke beweging was wordt door de geschiedenis gelogenstraft. In verschillende landen speelden syndicalistische organisaties een belangrijke rol: Argentinië, Spanje, Brazilië, Chili, Cuba, Frankrijk, Mexico, Nederland, Peru, Portugal en Uruguay. Ook in landen als Italië, de Verenigde Staten, Duitsland, Japan en Groot-Brittannië was een belangrijke rol voor het syndicalisme weggelegd, zij het in mindere mate dan de eerder genoemde landen.[12]
Het anarchisme ontstond in het moderne kapitalisme en ontwikkelde een massaal karakter in specifiek historische omstandigheden en klassenstrijd. Massa-anarchistische boerenbewegingen ontstonden ook onder speciale omstandigheden: namelijk waar het kapitalisme in het platteland binnendrong en de oude agrarische relaties werden verstoord. Ze ontstonden wel alleen op die plaatsen waar een anarchistisch kader aanwezig was, zoals in Spanje, de Oekraïne en Mantsjoerije.

ARBEIDERS EN BOEREN

Van der Walt en Schmidt vinden dat voor het anarchisme alleen de arbeiders- en boerenstrijd kan leiden tot een fundamentele verandering van de samenleving. Deze twee groepen zijn de grootste en de enige die in principe geïnteresseerd zijn om de samenleving diepgaand te veranderen en die daartoe ook de macht hebben.[13] Dit is voor de auteurs de leidraad om te bepalen wie de echte anarchisten zijn en wie volgens hen geen recht hebben om zich te tooien met het anarchistisch epitheton. Je zou die opvatting enerzijds als dé kracht van het boek kunnen bestempelen omdat verschillende hedendaagse anarchisten de band met de radicale klassenpolitiek lijken te hebben verloren.
In die zin herinneren Van der Walt en Schmidt ons er aan dat het anarchisme als beweging deel uitmaakt van de socialistische beweging. Een bewogenheid met de sociale onderdrukking, zonder de bedoeling om een einde maken aan de klassensamenleving, betitelen Van der Walt en Schmidt als een soort opgemaakt liberalisme met anarchistische kleuren, zij het met een nobel streven. Met dit standpunt willen de schrijvers ook betogen dat de anarchistische geschiedenis vaak tot een janboel is gemaakt door de academische inbreng in het omschrijven van de anarchistische traditie. Sommige scholastici vinden dat iedereen die tegen de staat is een soort anarchist is afgezien van hoe ze denken over bijvoorbeeld eigendom[13].
De auteurs pleiten voor een socialistisch anarchisme dat gebaseerd is op de bewegingen van de arbeidersklasse en waarbij binnen het anarchisme geen ruimte wordt gelaten voor het verdedigen van een hiërarchische samenleving. Het aantrekkelijke van dit uitgangspunt is dat de auteurs het anarchisme hiermee plaatsen in zijn geschiedenis die nauw is verbonden met de sociale arbeidersbewegingen. Tenminste eind negentiende en begin twintigste eeuw. Ten dele klopt dit wel, maar historisch gezien is het niet geheel correct. De wieg van het anarchisme stond evenmin als die van het socialisme alleen in de arbeidersbeweging, maar had ook zijn wortels in onder meer de vrijdenkersbeweging. De vrijdenkersbeweging was zeker in de negentiende eeuw nauw verweven met de arbeidersbeweging (vaak ging het om dezelfde mensen), maar dat neemt niet weg dat je wel degelijk een onderscheid dient te maken tussen de verschillende wortels van het anarchisme.
Bovendien gaat het niet op, zoals de auteurs doen, om zomaar de andere wortels van het anarchisme te negeren of nog stelliger te beweren dat die niets met de anarchistische traditie hebben te maken. Voortbordurend op die redenering plaatsen de auteurs zelfs een anarchistische denker als Proudhon buiten de anarchistische traditie. Zonder moeite zetten ze ook het individualistisch anarchisme, zoals dat van Stirner, overboord. Hoewel Stirner zich niet alleen tegen de staat verklaarde, maar ook tegen het kapitalisme, verdient hij het anarchistisch epitheton niet volgens hen.
Bookchin gebruikte de term *lifestyle anarchism* om te verwijzen naar stromingen in de traditie van Stirner en excen-

trische groepen die zichzelf het anarchistische label toekennen en verschillen van het sociale anarchisme van Bakoenin en Kropotkin. Volgens de auteurs hebben deze groepen geen recht op een plaats in de anarchistische traditie omdat ze geen anarchisten zijn.[15] Omwille van de strategische verschillen behoren stromingen als het individualistische anarchisme volgens Van der Walt en Schmidt niet tot het anarchisme.

Dat sommige hedendaagse anarchisten vragen stellen bij de mogelijkheden van de klassieke revolutionaire opvatting heden ten dage is niet meer dan logisch. Het valt immers niet te ontkennen dat het aanzien van de staat en de samenleving, grondig is veranderd sinds de negentiende eeuw. Het spreekt voor zich dat in dit licht ook bekeken moet worden of de revolutionaire strategie die in de negentiende eeuw werd geformuleerd vandaag nog wel adequaat genoeg is om sociale veranderingen te bewerkstelligen. Dit soort vragen afdoen als niet behorende tot de anarchistische traditie is wel erg onanarchistisch, omdat je daarmee elke kritische stem over de te volgen strategie de mond snoert. In zekere zin gedragen Van der Walt en Schmidt zich als de pausen van het anarchisme die iedereen op de index plaatsen die niet voldoet aan de door hen opgestelde criteria.

Als we het kapitalisme omver willen werpen hebben we een rijke voedingsbodem aan ideeën nodig. De arbeidersbeweging, arbeidersraden en dergelijke zijn altijd al deel geweest van de anarchistische strategie en kunnen ook in de toekomst een belangrijke bijdrage leveren aan de noodzakelijke veranderingsprocessen. Maar als anarchisten zullen we pas tevreden zijn als alle vormen van sociale hiërarchie ontmanteld zijn en dat vereist ook sociale en culturele veranderingen. Anarchistische vrije scholen en andere collectieve projecten kunnen daartoe ook een wezenlijke bijdrage leveren.

Hoewel in de brede anarchistische traditie volgens Van der Walt en Schmidt de klassenstrijd dé katalysator is om tot maatschappelijke veranderingen te komen, moet dat naar hun mening niet worden opgevat als een soort arbeiderisme. De arbeidende klasse omvat iedereen die geen controle heeft over zijn eigen werk, de boerenklasse omvat alle kleine boeren en landarbeiders die gecontroleerd en geëxploiteerd worden door andere klassen. Het benadrukken van de klassenstrijd betekent niet dat de focus alleen op economische zaken is gericht.[16]

THEORIE EN PRAKTIJK

Enerzijds worden denkers als Proudhon en Stirner buiten de anarchistische traditie geplaatst, anderzijds rekenen de schrijvers notoire marxisten als De Leon en Connolly wel tot de anarchistische traditie omwille van hun syndicalistische visie. Beide 'marxisten' legden immers de nadruk op de revolutionaire industriële vakbonden en kenden hen een centrale rol toe bij de opbouw van de toekomstige samenleving. Bovendien verwierpen ze een bureaucratische staat en stelden dat de politieke territoriale kapitalistische staat geen plaats heeft in het socialisme.

Het getuigt volgens mij toch van een eenzijdige interpretatie van het syndicalisme om marxisten als De Leon en Connolly tot de anarchistische traditie te rekenen. De auteurs spreken immers zelf over de noodzaak tot een bepaalde eenheid tussen theorie en praktijk. Bij deze marxisten staat de (anarchistische) syndicalistische praktijk toch wel erg ver van de politieke opvattingen (theorie) die beiden huldigden. Feitelijk bezondigen de schrijvers zich aan hetzelfde wat ze sommigen verwijten: namelijk dat ze het anarchisme te ver oprekken: Van der Walt en Schmidt interpreteren het (anarchistisch) syndicalisme zo breed dat ze ook figuren en stromingen daartoe rekenen die weinig overeenkomsten vertonen met het anarchosyndicalisme. Door dergelijke marxisten tot de anarchistische traditie te rekenen doen ze bovendien ook onrecht aan de (politieke) verscheidenheid van het syndicalisme. Feitelijk maken ze een eenheidsworst van het syndicalisme en anarchisme.

De auteurs stellen terecht dat het anarchisme juist in die landen een grote (politieke) kracht heeft ontwikkeld waar het revolutionair syndicalisme het sterkst was ontwikkeld. Daarvoor verwijzen ze naar de roemrijke geschiedenis van het anarchisme in landen als Spanje en Argentinië. Tegelijk doen ze de (recente) geschiedenis geweld aan door onverkort vast te houden aan de opvatting dat andere stromingen dan het syndicalisme het epitheton anarchisme niet verdienen. De geschiedenis van het anarchisme na de Tweede Wereldoorlog heeft immers aangetoond dat er minstens net zoveel kracht is uitgegaan van allerlei stromingen die zich niet expliciet op het syndicalisme beriepen, maar wel op het anarchisme.

De auteurs vinden wel dat het syndicalisme zich niet mag verengen tot louter economische zaken. Helaas heeft bijvoorbeeld de recente geschiedenis van de Spaanse CNT laten zien dat het niet voor de hand ligt om uit dat economische harnas te breken. Sociale bewegingen die expliciete belangstelling voor het anarchisme toonden vonden geen onderdak bij de CNT omdat die er niet in slaagde het syndicalisme te moderniseren en voldoende ruimte te bieden aan andere dan economische thema's. Met als resultaat dat vele van die sociale bewegingen zich weer afkeerden van het anarchisme.

De kracht van Van der Walt en Schmidt is dat ze de geschiedenis van het anarchisme in het historisch kader plaatsen waarin de libertaire beweging is opgekomen. De libertaire beweging is inderdaad zwaar schatplichtig aan de sociale arbeidersbeweging. Maar om iedereen buiten te sluiten die het anarchisme vanuit een andere invalshoek bekijkt en opkomt voor het neerhalen van alle sociale hiërarchie, zonder zich expliciet op het syndicalisme te beroepen, is een brug te ver. Zelfs voor anarchosyndicalisten kan het bijzonder boeiend zijn om de ramen open te gooien en de discussie aan te gaan over de te volgen tactiek en strategie.

NOTEN

(1) Van der Walt en Schmidt, *Black Flame*, pagina 20 en pagina 133. – (2) Idem, pagina 19. – (3) Idem, pagina 8. – (4) Idem, pagina 9. – (5) Idem, pagina 16. – (6) Idem, pagina 143. – (7) Idem, pagina 204. – (8) Idem, pagina 202. – (9) Idem, pagina 22-23. – (10) Idem, pagina 233. – (11) Idem, pagina 262. – (12) Idem, pagina 290. (13) Idem, pagina 6. – (14) Idem, pagina 17. – (15) Idem, pagina 170. – (16) Idem, pagina 7.

*Michael Schmidt and Lucien van de Walt, *Black Flame. The revolutionary class politics of anarchism and syndicalism*; Volume 1; AK Press; Oakland 2009; geïll., 296 pag.; circa 22,- euro.

NIKOLAJ BERDJAJEW: MYSTIEK ANARCHIST

André de Raaij

De burgemeester van De Bilt hield ter gelegenheid van Dodenherdenking 2011 een toespraak waaruit ik vanwege de Nederlandse context het een en ander citeer:
'Onze vrijheid is geboren uit de nood en de ellende van wie we vanavond herdenken. Onze vrijheid is hun *vrijheid, zou je kunnen zeggen. En door alle tijden heen bevat onze herinnering aan hen een opdracht voor het leven van alledag. En daarin komen we nogal wat tegen. Zinloze discussies over hoofddoekjes, mensen die zich cabaretier noemen, maar eigenlijk hun brood verdienen met het beledigen van andere mensen, politieke leiders die geen rust brengen, maar juist onrust wekken, mensen die 's avonds uit angst niet meer over straat durven, een overheid die klakkeloos allerlei informatie over ons doen en laten mag verzamelen, jongeren die we aan hun lot overlaten en de wereld op eigen houtje laten ontdekken, schoppen tegen het geweten van een ander.*
Een Russische filosoof zei: "Vrijheid is geen recht, maar een plicht" en ik denk dat hij daarmee de spijker op de kop sloeg. Vrijheid verplicht tot delen, tot het waarderen van wat anders is, tot het verdragen van wie *anders is. Vrijheid verplicht tot inzet, zelfs tot strijd.'*

De bewoners van het politieke riool die dezer dagen aanspraak maken op hun plaatsje op de voorpagina's van kranten die steeds minder publiek trekken wisten wel raad met deze toespraak. Zodanig dat de VVD-burgemeester ter gelegenheid van de vrijwel gebruikelijke jaarwisselingsrellen aandrong op intrekken van uitkering en ziektekostenverzekering van de relmakers (hij wist natuurlijk zeker dat de jongelui een uitkering hadden). Zo kennen we de 'liberalen' weer. Tenslotte is het liberalisme als verzameling ideeën verleden tijd – de 'Russische filosoof' op wie burgemeester Gerritsen zich beriep was de mystieke anarchist Nikolaj Berdjajew, niet direct iemand van wie men verwacht dat hij door een VVD-er geciteerd wordt. Toch is het een mooi citaat – wij zijn verplicht tot vrijheid, het is geen vrijblijvend streven dat ook nagelaten kan worden.
Een korte schets van het leven van de filosoof Berdjajew: hij was afkomstig uit de hoogste stand, geboren in 1874. Zoals veel intellectuelen in Rusland in die tijd werd hij als student aangetrokken tot het marxisme, hij nam hier al tamelijk snel afstand van en beklemtoonde het primaat van de geest. 'Van marxist tot idealist' is de korte omschrijving, waarbij Nietzsche meer een rol speelt dan Tolstoj. Vervolgd onder de tsaar is hij even lid geweest van de Nationale Sowjet in 1917 en kon hij vervolgens zijn eigen filosofische school inrichten, tot 1922. In dat jaar wordt hij verbannen en vestigt hij zich in Berlijn, in 1924 verhuist hij naar zijn definitieve woonplaats Parijs. Hij richt in beide steden een eigen filosofische school op. Een opmerkelijk biografisch gegeven: direct na het voltooien van *Het Rijk van Caesar en het Rijk van de Geest* in 1948 overlijdt hij, zittend aan zijn werktafel. Dit boek mag als samenvatting van zijn opvattingen beschouwd worden. De Geest is het mysterie van het Christendom – niet het sleurchristendom waarmee degene die dit leest het waarschijnlijk zal vereenzelvigen (het requisitoir is meteen bekend), het Christendom gaat de christen ver te boven. Zijn weerlegging van de denkbare en gangbare bezwaren is totstandgekomen in wisselwerking met anarchisten die de gebruikelijke riedels tegen het christendom verkochten.[1] Onder invloed van de Franse personalistische denkers (of is er een wisselwerking?) ontwikkelt hij zich tot personalist.
Berdjajews intellectuele geschiedenis herinnert aan die van Jacques Ellul: van marxist tot religieus-anarchist, ook de kritiek van de machinalisering hebben zij gemeen. Een belangrijk verschil is de beklemtoning van de mystiek, waarvan Ellul geheel wars was en die bij Berdjajew vooropstaat. Dit heeft ook consequenties voor de opvatting van de apocalyptische omwenteling, de Revolutie, die bij Ellul nog aards gezien wordt (zij het met ingrijpen van 'bovenaf') maar die bij Berdjajew de vorm krijgt van een totale vergeestelijking van de wereld. Een interpretatie van het scheppingsverhaal die eender en anders is: Ellul schrijft dat wij in de zevende dag leven, de rustdag van God, Berdjajew houdt het erop dat wij op weg zijn naar de achtste dag, als de schepping voltooid wordt in absolute Geest.
Wij kunnen onze hoop niet vestigen op een klasse of een historische (wereldlijke) macht doch alleen op de in de geest wedergeboren persoonlijkheid. De opstanding van de mens is een kosmische gebeurtenis 'De wedergeboorte van de mens zal de vergeestelijking van de gehele natuur teweegbrengen.'[2] Het eindresultaat is staatloos en er kan natuurlijk geen staat aan te pas komen. Berdjajew wordt algemeen als religieus- of christen-anarchist aangeduid, hij vond dit zelf een aanvechtbare aanduiding – zijn politiek lijkt wel 'niet van deze wereld'. De vestiging van het Rijk van de Geest is de overwinning van het rijk van Caesar in een eschatologische transformatie, een eindelijke eenwording.
'Al noemde Berdjajew zich tegenover decadenten en mystieke anarchisten ook een enkele maal de eerste ware "mystieke anarchist", toch predikte hij van de aanvang af geen leeg anarchisme of sociaal amorfisme. Vrijwel steeds neemt hij de omgevende wereld en de sociale en politieke gegevenheden in acht, waaruit het menselijke handelen zich eerst op zijn absolute doeleinden kan richten.'[3] De staat is een moordmachine, tot een almachtige totalitaire demon gemaakt door de techniek.[4] God geeft geen instemming met welke regering dan ook, verdraagt of aanvaardt deze ten hoogste. God werkt wel mee aan de strijd van de vrije menselijke geest tegen de orde van deze wereld. Christus kan gezien worden als symbool van de overwinning op de werkelijkheid.
Het lijkt duidelijk dat Berdjajew de positieve inhoud van het woord anarchie waarmee het streven van anarchisten maar niet van hen alleen wordt aangeduid, ontgaan is. Of hij beperkt het tot de door hemzelf geschetste apocalyptische totstandkoming van het Rijk van de Geest. Zijn mystiek anarchisme heeft Peter Maurin, de denker achter de Catholic Worker, geïnspireerd, verder is hij tamelijk vergeten. Na de ineenstorting van bolsjewistisch Rusland zijn de meeste van zijn boeken daar alsnog in de oorspronkelijke taal uitgegeven, de werking hiervan is moeilijk te peilen. Dat een VVD-burgemeester in het Nederland van dezer dagen een soundbite van Berdjajew bezigt wil nog niet zeggen dat zijn gedachten wakker zijn gemaakt. Zijn oppositie tegen het bolsje-

wisme kwam uiteraard goed uit in de dagen voor en tijdens de Koude Oorlog. Deze oppositie bestond zeker niet uit het afwijzen van het gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen, hij wees de almachtige staat af. Met de staat wijst hij evenzeer 'het anarchisme' af als behorend bij de staat, een mechanisch en pseudo-christelijk denken.[5] De anarchie van Berdjajew is er kortom een die ook ver af lijkt te staan van het streven van de andere religieus-anarchisten, al dient gezegd te worden dat ieder 'doel' voor het anarchisme in het streven ligt en dus absoluut is – losgemaakt van de dagelijksheid. De revolutie is bij Berdjajew *kairos* – een inbreken van de eeuwigheid in het tijdelijke, zo niet een overwinning op het tijdelijke.
Ook de techniek, de machine, vertegenwoordigt een breuk met de tijd voor de mens, doordat zij een nieuwe realiteit schept, een voortdurende actualiteit.[6] De techniek leidt tot de breuk met de Grote Moeder, die de aarde voor de mens is – zij kan genegeerd zo niet gedood worden. De snelheid die de machine genereert is de schepping van een reeks opeenvolgende momenten die het zicht op de eeuwigheid onmogelijk maken, zij verdwijnen en de beheersing van de tijd betekent slavernij.[7] (Hier lijkt Berdjajew vooruit te lopen op een contemporaine christen en anarchist, Paul Virilio). Evenwel lijkt het einde voortdurend nabij, de tijd is voortdurend in aanraking met de eeuwigheid.[8] In het tot religie geworden materialisme van wat hij 'het communisme' noemt wordt de waarheid bepaald door het vijfjarenplan. Het communisme is door de geheimzinnige voorzienigheid Gods als rechtvaardige vorming van de menselijke samenleving aangewezen en verraden en geschonden.
Het hiertegenover te stellen personalisme wordt vereenzelvigd met het Christendom. Dit kent geen abstracte idee doch slechts God en de naaste, concrete wezens (!). De persoonlijkheid is niet deel van de wereld, het is omgekeerd – de persoonlijkheid getuigt van vrijheid en geest. De broederlijkheid in het lijden en het ongeluk betekent de overwinning van de onpersoonlijke, anonieme macht van het geld in het menselijk leven, dat de mens tot een leven in een rijk van ficties veroordeelt. Het personalisme wijst de weg terug naar ware realiteiten. Recht en gerechtigheid zijn er hoe dan ook, onafhankelijk van de mogelijke triomf in de wereld. Zij blijven recht en gerechtigheid, ook als zij gekruisigd worden.

NOTEN

(1) *Van de waardigheid des Christendoms en de onwaardigheid der Christenen.* Herkomst vermeld bij Van Gelre, p.102-103. – (2) De Gelder, p. 163. – (3) Van Gelre, p.89. Zie ook: Christoyannopoulos, p.34. – (4) Christoyannopoulos, p.153. – (5) *Vrijheid en geest*, p.150-151. – (6) *Mens en machine*, p.24. – (7) *Mens en machine*, p.41. – (8) Waarheid en leugen van het communisme, p.36-37.

LITERATUUR:

Alexandre Christoyannopoulos, *Christian anarchism – a political commentary on the Gospel;* Exeter, 2010. – G.M.de Gelder, *Russische denkers*; Haarlem, 1934 (herdruk Jan Börger Bibliotheek, Moerkapelle 2000) – Henk van Gelre, *Berdjajew – een inleiding tot zijn denken*; Tielt/Den Haag, 1964.
Van Berdjajew zelf: *Mens en machine*; Amsterdam, 1946. – *Die menschliche Persönlichkeit und die überpersönliche Werte*; Wenen, 1937. – *Vrijheid en geest*; Den Haag, s.d. (Russische uitgave 1928). – *Van de waardigheid des Christendoms en de onwaardigheid der Christenen*; Oude God, 1937. – *Waarheid en leugen van het communisme*; Rotterdam, 1935.

EEN PARIJSE PERSREL UIT 1911

De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma

Ronald Spoor

Alexander Cohen (1864-1961), anarchist, polemist, commentator, journalist en correspondent en later monarchist (Zie de AS 175 *voor een overzicht van zijn leven en werk), was als voormalig medewerker van* Recht voor Allen *en door zijn vurige schrijfwijze in zijn tijdschrift* De Paradox *genoeg gevormd door de anarchistische praktijk van agitatie en propaganda, om in zijn tijd als correspondent van* De Telegraaf *– in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog – fel te ageren tegen zaken die hem niet bevielen. Toen in 1911 zijn onafhankelijke positie als correspondent in het geding leek te komen, was zijn reactie dan ook onverbloemd fel.*
In de AS 175 *over Cohen bleef zijn rol als* Telegraaf-*correspondent enigszins onderbelicht. De affaire die bekend werd als 'de persrel van 1911', toont de rebelse Cohen op het toppunt van zijn kunnen als polemist en als voorvechter voor vrije meningsuiting.*

In de laatste vier maanden van het jaar 1911 woedde in de buitenlandse pers in Parijs een rel, die aanvankelijk buiten de krant bleef en die alles te maken had met Alexander Cohen, de Parijse correspondent van *De Telegraaf*. Cohen had in zijn column *Bric-à-Brac* (rommel) van woensdag 13 september 1911[1] zijn collega A.J. Hankes Drielsma van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op de hak genomen. In het jaar 1911 was de Mona Lisa (La Gioconde) van Leonardo da Vinci door een Italiaanse medewerker van het Louvre gestolen.[2] Cohen schreef in zijn rubriek, dat de onderminister voor kunst Dujardin-Beaumetz[3] op een vlooienmarkt in Saint-Ouen[4] zich voor 3 frank 95 een portret van Mr. Dr. A.J. Hankes Drielsma[5] door Roybet[6] had laten aansmeren voor een zelfportret van Frans Hals. Dujardin-Beaumetz zei in vertrouwen aan Cohen: 'Eh bien, als we de 'Joconde' over een jáár en een dàg niet terug hebben… alors, alors… dan hang ik dezen Hals op in den Salon Carré, in de plaats van Mona Lisa…'
Weinige dagen later ontving de chef van Cohen, J.C. Schröder[7], hoofdredacteur van *De Telegraaf*, een anonieme brief van 'Eenige oud-Amsterdammers', verzonden uit Den Haag op 16 september 1911.[8] Op de schrijfmachine getikt, maar de slotzin was in handschrift.[9] Zonder dit handgeschreven postscriptum, dat grafologisch onderzoek mogelijk maakte, was er geen zaak geweest, zoals die zich nu afspeelde in de journalistenwereld.

CORRESPONDENTIE

De inzenders wilden graag een Amsterdams blad blijven lezen; nu lazen de meesten het *Algemeen Handelsblad*, maar velen hadden er enigszins genoeg van. Verscheidene lezers vervingen het door de *Rotterdamsche Courant*, maar eigenlijk zouden de meesten een Amsterdams blad willen blijven lezen. 'Eenige onzer hebben nu aan de Telegraaf gedacht.' Nu komt het venijn: 'Wij erkennen, dat Uw blad zeer veel vooruitgegaan is. Het heeft veel platte

elementen door goede en beschaafde krachten vervangen. Maar een element blijft ons allen en zeker veel anderen stuiten; dat is de zeer inférieure en platte wijze, waarop Uwe Fransche correspondentie gevoerd wordt. (…) Uw Fransche berichtgever nu doet niets anders dan in een plat, onbeschaafd verward taaltje flauwheden verkoopen of over zichzelf spreken. (…) Nooit iets belangrijks, boeiends, beschaafds of betrouwbaars.' De anonieme krachten schrijven dan: 'Wij kunnen natuurlijk niet beoordeelen of het U financieel mogelijk is eersterangs krachten als de buitenlandsche correspondenten van de Rotterd. Ct. aan Uw blad te verbinden. (…) Het verbinden aan Uw blad van een goede en althans eenigszins beschaafde en betrouwbare kracht voor de Parijsche correspondentie, zou mogelijk vele oud Amsterdammers buiten Amsterdam, die het Handelsblad willen afschaffen, de Telegraaf kunnen doen nemen in plaats van de Rotterd. Ct.'

Het is welbeschouwd een kolderieke brief, die Schröder direct doorgezonden heeft naar Cohen, met de aantekening: 'Aanpakken! Kom maar hier met de browning!' *De Telegraaf* was als nieuwkomer met een offensieve stijl tussen de gevestigde bladen wel gewend om stevige kritiek te ontvangen. Cohen werd in de brief als een platte journalist neergezet, en Hankes Drielsma als een eersterangs kracht. Cohen meende onmiddellijk te weten wie hier achter zat: Hankes Drielsma. Toen hij die brief aan zijn collega correspondenten Marius C.M. Voorbeytel[10] van het *Algemeen Handelsblad* en C. Snabilié van *Het Vaderland* en *Het Nieuws van den Dag* had laten lezen kwamen zij tot dezelfde conclusie. Cohen had natuurlijk – zoals velen misschien gedaan hadden – omdat de baas niet in zo'n anonieme brief stonk, de zaak op zijn beloop kunnen laten. Zijn baan was niet in gevaar gekomen. Zo zat Cohen echter niet in elkaar: hij was een polemist in hart en nieren en had het vuurtje ook opgestookt. De aanmoediging van zijn baas had hij dan ook helemaal niet nodig.

LEKENJURY ÉÉN

Deze rel leidde tenslotte op 29 december 1911 tot het oordeel van een op verzoek van Drielsma en met instemming van Cohen ingestelde commissie van onderzoek van de Association Syndicale de la Presse Etrangère (de Buitenlandse Persvereniging), dat Cohen niet de bewijzen had aangevoerd die zijn bewering konden ondersteunen dat Drielsma de auteur was van de anonieme brief.[11]

Lekenrechtspraak. De collega's waren gesteld voor het dilemma, dat ze zich of voor Cohen of voor Drielsma moesten uitspreken, wat in beide gevallen tot het verlies van de baan van een van beiden had geleid. Daar komt bij, dat ze niet over de expertise en de ondersteuning beschikten om een steekhoudend oordeel te vellen. Mogelijk hebben ze zich ook rekenschap gegeven, dat een door hen aangewezen auteur een schadeloosstelling had kunnen eisen.

Omdat Alexander Cohen – en de Nederlandse correspondenten in Parijs evenmin – niet overtuigd was van de juistheid van dit oordeel sloeg de rel nu naar Nederland over, waar *De Telegraaf* (Alexander Cohen), het weekblad *De Groene* (hoofdredacteur H.P.L. Wiessing, die voorganger was geweest van Voorbeytel als Parijse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* en vriend van Alexander Cohen) en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdredacteur Govert G. van der Hoeven en de Parijse

correspondent A.J. Hankes Drielsma zelf) zich over de zaak bogen.

In Nederland werd door de Nederlandsche Journalistenkring op verzoek van een tiental journalisten een onderzoek ingesteld, dat op 23 juni 1912 eveneens uitliep tot een onbeslist oordeel.[12]

Opnieuw lekenrechtspraak. De enquêtecommissie bevond zich in dezelfde situatie als haar Parijse tegenhanger, zij het dat de Nederlandse commissie zich ook over grafologische problemen moest buigen, waarvoor ze al helemaal niet deskundig was.

Alexander Cohen heeft de hele gang van zaken vanuit zijn perspectief in de week van 15-23 juli 1912 in een brochure van 81 bladzijden op een rijtje gezet. Hij trok alle registers open. Haarscherp fileerde hij de teksten, waar het om ging. De heren Drielsma, Plemp van Duiveland[13] en Van der Hoeven kregen het voor hun kiezen.

Cohen had er alle belang bij om zijn reputatie te verdedigen. Zijn vriend en collega Wiessing heeft hem daarbij geholpen met correctie en actuele aanvullingen, zoals blijkt uit een brief van 23 september 1912 van Cohen aan Wiessing.[14] Hij had weer verloren. Cohen zette in zijn *Voorwoord* uiteen, dat het om een zaak van openbaar belang ging. Als immers een journalist van een toonaangevende krant anoniem een aangifte doet en een belangrijk dagblad er achter staat en de onderzoeker namens de beroepsgroep 'den anoniemen denunciant "onschuldig" proclameert' dan is dit een schandaal dat openbare behandeling wenselijk maakt. Deze openbare behandeling kostte Cohen een lieve duit: alleen al zevenenzeventig gulden voor de extra-correctie, destijds een aanzienlijk bedrag.[15]

Toen Schröder Cohen in 1911 het anonieme briefje had opgestuurd en Cohen dit had herkend als een actie van zijn collega Drielsma van de *NRC* stond hij voor de taak om te bewijzen, dat Drielsma de auteur was. De reactie van zijn collega's hadden hem bevestigd in zijn indruk, maar bewijzen waren er nog niet. Cohen volgde onwillekeurig of niet onwillekeurig de lijn in de zaak Dreyfus. De Joodse kapitein van de Generale staf Dreyfus[16] was voor verrader uitgemaakt en veroordeeld, omdat hij staatsgeheimen aan Duitsland verraden zou hebben. Als belangrijk document gold een stuk, dat door Dreyfus geschreven zou zijn. Crépieux-Jamin[17] had aangetoond, dat dit niet door Dreyfus was geschreven, maar door d'Esterhazy. Cohen ging als een detective aan de slag, hij verzamelde briefjes van Drielsma en zijn vrouw, analyseerde het briefpapier, watermerk en het handschrift en kwam tot de slotsom, dat Drielsma de auteur van het anonieme briefje was.

LEKENJURY TWEE

Uit de brochure van Cohen blijkt, dat het plaagstootje in de rubriek *Bric-à-brac* slechts de druppel was, die de emmer had doen overlopen. Drielsma verweet Cohen onder meer in een brief van 24 oktober 1911, dat Cohen overal rondstrooide, dat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 'een geheel onder Duitschen invloed staand blad' zou zijn en dat hij de betrouwbaarheid van Drielsma's berichtgeving verdacht maakte.[18] Al eerder, in juli 1911 in de kleine tuin naast het Palais Bourbon, de Franse Tweede Kamer, was er een twistgesprek tussen Drielsma en Cohen gevoerd, waarbij Pierre Bernus, de correspondent van het *Journal de Genève* aanwezig was. Drielsma verweet de Hollandse journalisten

banale artikelen in bladen – bedoeld was *De Telegraaf* – geschreven te hebben bij de komst van de Franse president in Amsterdam. Hij betwistte Cohens professionele kwaliteiten, verweet hem teveel over zichzelf te schrijven, duister te formuleren, een platte geest te hebben en weinig betrouwbare berichten te bieden. Toen Bernus de vertaling van het anonieme briefje las viel hem de buitengewone overeenkomst tussen de inhoud op – dezelfde kritiek – en de stijl – ook bepaalde bewoordingen – met het niet malse gesprek waar hij bij was geweest. Aan het slot van dit gesprek had Drielsma een jury voorgesteld, die zich over de merites van hun beider stijl zou moeten uitspreken.

Bernus had dit mondeling naar voren gebracht bij de lekenjury in Parijs en bij de beide onderzoekers van de lekenjury van de Nederlandsche Journalistenkring, die in april naar Parijs gekomen waren voor onderzoek ter plaatse. Een jaar later, op 20 juli 1912 heeft Pierre Bernus dit in een brief aan Cohen vastgelegd.[19]

Cohen vond 'Drielsma's correspondentieel gekwebbel' te glad en te onpersoonlijk. In de *NRC* schreven de correspondenten niet onder hun eigen naam, maar werden hun stukken ingeleid door 'onze correspondent schrijft uit Parijs'. De heren lagen elkaar in de persoonlijke sfeer ook niet zo goed, zoals al naar voren kwam in het verslag van het gesprek in het tuintje van het Paleis Bourbon. Drielsma kwam als pedant over op Cohen, ook al omdat Drielsma - een advocaat - op zijn briefpapier van de *NRC* in Parijs zijn academische titels Mr. Dr. vermeldde. En verder waren de heren Cohen en Drielsma natuurlijk ook concurrenten van elkaar. Huub Wijfjes wijst er in zijn standaardwerk *Journalistiek in Nederland 1850-2000* op, dat het in de kern van dit diepingrijpende conflict ging om de weerzin van de burgerlijke pers tegen *De Telegraaf*.[20]

Pas na de uitspraak van de Parijse jury, waarvan geen Nederlandstalig lid deel uitmaakte dat het stijlargument zou hebben kunnen wegen, heeft Cohen op advies van Wiessing forensische experts ingeschakeld om het auteurschap van het handgeschreven postscriptum onder het anonieme briefje te laten beoordelen. Bij het Parijse oordeel had deze kwestie geen rol gespeeld. P.H. van Gestel, grafoloog in Amsterdam, die door Nederlandse arrondissementsrechtbanken en gerechtshoven geraadpleegd was, kwam op 12 januari 1912 op grond van een nauwkeurig vergelijking van het anonieme postscriptum met handschriftproeven van Drielsma die ondertekend waren, tot de conclusie dat Drielsma de auteur was.[21] Omdat G.G. van der Hoeven[22] – die zich vierkant achter zijn correspondent had opgesteld – enige twijfels geuit had over Van Gestel, schakelde Cohen de zwaargewicht Crépieux-Jamin in, die in zijn rapport van 3 april 1912 ook Drielsma aanwees als de auteur van het anonieme briefje.[23]

In het oordeel van 23 juni 1912 in Den Haag wordt alleen het rapport van de heren Van Gestel, opgesteld door P.H. van Gestel, met naam vermeld. Het rapport van Crépieux-Jamin wordt weggemoffeld achter de formulering dat kennis genomen is van niet bij name genoemde 'Nederlandsche en buitenlandsche schriftkundigen.'

Bovendien was het probleem van de juryuitspraak, dat de bewijsmiddelen niet volledig opgesomd waren en dat hun waarde niet door de lekenrechters was vastgesteld. Evenmin was de aangeklaagde in het bijzijn van de aanklagers (onder meer de drie andere Nederlandse correspondenten in Parijs Voorbeytel, Snabilié en H. de Jong) en Alexander Cohen gehoord. En er was ook geen verslag van de zitting.

BROODROOF

Ik ben het dan ook geheel eens met het commentaar, dat D. Hans in zijn geschiedenis van de Nederlandsche Journalistenkring in 1919 gaf: 'Achteraf – ik heb zelf aan de zaak deelgenomen – heb ik ingezien, dat heel dit onderzoek een fout is geweest, omdat het Bestuur geen detective-bureau is en men reeds op grond daarvan de zaak had moeten laten rusten.'[24] Daar kun je dus de conclusie aan toevoegen, dat over broodroof via een anonieme brief door een (kanton)rechter had moeten worden geoordeeld. Ik ben ervan overtuigd, dat deze rechter dan op grond van de aangevoerde bewijzen en de getuigenissen tot de aanwijzing van Drielsma als auteur van het anonieme briefje zou hebben besloten.

Het oordeel van de jury van de Nederlandsche Journalistenkring, nota bene onder voorzitterschap van Mr. L.J. Plemp van Duiveland, hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant* in Den Haag en, voorzitter van de Nederlandsche Journalistenkring, van 23 juni 1912 was dan ook evenmin overtuigend als de Parijse uitspraak en kon de gemoederen in de Nederlandse pers in Nederland en in Parijs niet tot bedaren brengen. Van Duiveland had zich op de zaak verkeken. In de woorden van D. Hans: 'Dit resultaat veroorzaakte groote beroering en riep allerlei andere conflicten in het leven.'[25] Hans is – zoals hij zelf ook schrijft – een betrokkene, die de affaire op een hoger abstractieniveau beschrijft, passend bij zijn boekje, waardoor de machinaties, die door de critici beschreven werden, niet aan bod kwamen.

In een brochure van zes bladzijden *Aan den leden van den Nederlandschen Journalistenkring*,[26] vochten in juli 1912 de drie Nederlandse correspondenten in Parijs, die de aanklacht tegen Drielsma mede ondertekend hadden, terug. Het ging allang niet meer om de zaak Cohen sec, er waren grotere belangen in het spel: de door Wijfjes gesignaleerde weerzin van de burgerlijke pers tegen *De Telegraaf*. Een zaak ook, waarbij twee patricische juristen betrokken waren en een Joodse schoolverlater met een scherpe pen. In de hele zaak was overigens geen zweem van antisemitisme te bespeuren. De drie Parijse correspondenten schreven: 'Wy kunnen het natuurlijk niet dan pryzenswaard vinden wanneer een beklaagde de grootst mogelyke vryheid wordt gelaten om zich te verdedigen, en wanneer de waarborgen tegen een onjuiste uitspraak vooral in zyn voordeel worden gezocht. Maar wanneer, zooals in dit geval, de goede naam van een aantal collega's nauwelyks minder dan die van den beklaagde zelf by de uitspraak betrokken is, en wanneer die bevoordeeling van den beklaagde zoover gaat dat hy na het sluiten van het onderzoek nog uren lang in de gelegenheid wordt gesteld buiten tegenwoordigheid van een klager en dus zonder de mogelykheid van verificatie, te vertellen wat hem goeddunkt, dan wil het ons voorkomen dat in deze richting toch waarlyk te ver gegaan wordt.'[27]

De Parijse heren durven het niet op te schrijven, maar alle voorbeelden die zij aandragen in hun brochure, getuigen van vooringenomenheid van Duiveland. Mogelijk had Duiveland gezien zijn statuur en onder de druk van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de kant van

Drielsma gekozen. Cohen had daar in zijn brochure geen last van. In een voetnoot op p. 55 noteerde hij: 'Mr. Plemp van Duiveland *was jaren lang redacteur aan de N.R.Crt.*!' D. Hans was van mening: 'Dit resultaat veroorzaakte groote beroering en riep allerlei andere conflicten in het leven.'[28]

REHABILITATIE

Hans beschrijft het vervolg: 'Op 17 November 1912 werd de zaak in algemeene vergadering behandeld en ofschoon de conclusie van het Bestuur niet werd afgekeurd, sprak de vergadering zich toch niet vierkant vóór het Bestuur uit en speciaal niet jegens den voorzitter, die zich door verschillende beschuldigingen door den *Telegraaf*-correspondent, den heer COHEN (geen Kringlid), zeer beleedigd achtte. En deswege bedankte de heer PLEMP als voorzitter en stelde het heele Bestuur zijn mandaat ter beschikking.'[29] Dat was niet naar de zin van de leden van de Nederlandsche Journalistenkring. Toen de Algemene Vergadering op 8 december 1912 het vertrouwen in het Bestuur uitsprak kwam het op zijn uitspraak terug en bleef aan. De conclusie van Hans – een betrokkene – is, dat 'deze onaangename zaak een zeer donkere bladzijde in den geschiedenis van den Kring' was.[30] De wonderlijke werkwijze van Plemp van Duiveland was aan het licht gekomen, en de procedure was als onvoldoende bestempeld.

In Cohens eigen exemplaar van zijn brochure ligt een getikt velletje met als opschrift Epiloog: 'Eenige dagen na de verwydering – met 33 stemmen tegen 6 – van Mr. A.J. Hankes Drielsma uit het Bestuur van de *Association Syndicale de la Presse Etrangère*, adresseerde ik het volgende briefje aan den president van deze Persvereeniging.' Dit was geschreven op 24 december 1912 en bevatte het verzoek om weer als lid toegelaten te worden. De reactie van de voorzitter L.I. Barnard op 27 december 1912 (het origineel is ingeplakt in zijn exemplaar van de brochure) luidde dat hij 'met groot plezier' die aanvraag aan het bestuur zou voorleggen. Nog belangrijker voor Cohen was de mededeling, dat de leden van de voormalige enquêtecommissie hartelijk zijn aanvraag ondersteunden. Cohen zag hier terecht een rehabilitatie in.

NOTEN

(1) Alexander Cohen, Bric-à-Brac, *De Telegraaf*, woensdag 13 september 1911, Ochtendblad, Tweede blad (katern), p. 5. In de opening van zijn brochure *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma*, p. 5 schreef Cohen: 'Dinsdag 11 September j.l.' Een onnauwkeurigheid ben ik bij Cohen nog nooit eerder tegengekomen. – (2) Op 21 augustus 1911 was de Mona Lisa (La Gioconde) uit het Louvre door de Italiaanse patriot Vincenzo Peruggia, medewerker van het Louvre, gestolen. In 1913 werd hij gepakt, toen hij het schilderij aan de Uffizi in Florence wilde verkopen. – (3) De schilder Henri Etienne Dujardin-Beaumetz (1852-1913) was staatssecretaris van Schone Kunsten in de regering Caillaux (27 juni 1911-14 januari 1912) en intendant van het Louvre. – (4) Saint-Ouen (destijds departement Seine-Saint-Denis, nu departement Seine), stad die deel uitmaakt van de stedelijke agglomeratie van Parijs, zoals Rijswijk van Den Haag. – (5) Mr. Dr. A.J. Hankes Drielsma, advocaat, was de Parijse correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, en als zodanig een collega van Cohen. In 1909 waren de betrekkingen nog goed, zoals uit een briefje van Drielsma aan Cohen uit 1909 blijkt: 'Mijn besten dank voor het waarnemen van mijn diensten.' Zijn vrouw was ziek. *De zaak*, p. 41. In hoofdstuk VI van zijn boek *In opstand*, Amsterdam (1932), p. 69 beschreef Cohen zijn reis naar Nederlands-Indië: 'Mijn militaire reisgenooten in de tweede klas, zes

sergeants, waarvan vier oud-gedienden, waren, op één na aardig en vriendelijk voor mij, en behandelden mij als een gelijke. Een uitzondering op dezen regel maakte een piepjong, roodharig sergeantje, dat sprekend op Z.E. den tegenwoordigen Consul van Monaco in Rotterdam, Mr. A.J. Hankes Drielsma, leek.' – (6) Fernand Roybec (1840-1930), succesvol schilder van portretten en kostuumstukken. – (7) J.C. Schröder (1871-1938) voerde samen met H.J. den Hertog de hoofdredactie van *De Telegraaf*. Hij schreef kronieken onder de naam Barbarossa. – (8) In *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 6. – (9) Het postscriptum luidde: 'P.S. Kunt U in de rubriek 'correspondentie' van Uw maandagavondblad met een enkel woord melden of ons bezwaar in overweging genomen kan worden ?' De zin staat uitvergroot op het omslag van de in (8) genoemde brochure en op p. 9, eveneens vergroot. – (10) Marius C.M. Voorbeytel (1881-1959) studeerde rechten in Amsterdam (1901-1904) en trad op 1 januari 1905 in dienst van de redactie buitenland van het *Algemeen Handelsblad* in Amsterdam. Na zijn promotie in 1907 werd hij opvolger van H.P.L. Wiessing als Parijse correspondent van dit blad (1907-1940). – (11) Zie Bijlage I. – (12) Zie Bijlage II. – (13) Lambertus Joannes Plemp van Duiveland (1868-1940) studeerde rechten in Leiden, waar hij in 1893 promoveerde. Het jaar daarop werd hij redacteur buitenland van de *NRC*. Vervolgens schreef hij over de binnenlandse politiek voor het *Algemeen Handelsblad*. Van 1909-1920 leidde hij *De Nieuwe Courant* in Den Haag. In 1911 werd hij tot voorzitter van de Nederlandsche Journalistenkring benoemd, in 1920 trad hij af. – (14) *Brieven 1888-1961*, p. 312-313. – (15) Brief van Alexander Cohen aan H.P.L.Wiessing van 11 oktober 1912, *Brieven 1888-1961*, p. 313. – (16) Alfred Dreyfus (1859-1935) werd na een summier proces in 1894 als landsverrader veroordeeld tot levenslang, wegens een schijnbare overeenkomst van zijn handschrift. Omdat Esterhazy, een collega van Dreyfus, werd aangezien als de dader werd zijn proces overgedaan, maar Esterhazy werd in 1898 vrijgesproken. In 1899 werd hij opnieuw schuldig bevonden, maar kreeg gratie. Pas in 1906 werd Dreyfus in ere hersteld. – (17) Jules Crépieux-Jamin (1859-1940) was grafoloog en forensisch deskundige. Hij publiceerde *L'écriture et le caractère* in 1888. Hij ontwierp een nieuwe classificatie van grafische tekens volgens zes genres, die vervolgens in soorten zijn ingedeeld. – (18) *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 13. – (19) Pierre Bernus op 20 juli 1912 aan Cohen in *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 31-32. – (20) Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, p. 102. – (21) *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 18 en p. 53. – (22) Govert G. van der Hoeven (1872-1955) studeerde rechten in Leiden. Na zijn promotie in 1896 werd hij wetgevingsjurist op het ministerie van justitie. In 1900 stapte hij over naar de buitenlandredactie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, waarna hij bij de redactie binnenland de kameroverzichten ging schrijven. In 1910 werd hij tot hoofdredacteur benoemd, wat hij bleef tot zijn aftreden in 1936. J.M. Pattist schreef in zijn In memoriam: 'Voor hen, die met en onder hem gewerkt hebben, was hij de onbetwiste leider van zijn redactie, die wist van hem voorlichting te kunnen ontvangen en zo nodig steun, zelfs wanneer de betrokken redacteur niet helemaal gelijk had.' (Geciteerd van het internet.) – (23) *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 38 en p. 39. Het complete rapport van Crépieux-Jamin, Expertise en écritures op p. 71-74. – (24) D. Hans, *De Nederlandsche Journalisten-kring*, p. 66. – (25) D. Hans, *De Nederlandsche Journalisten-kring*, p.66. – (26) Aan de leden van den Nederlandschen Journalistenkring, p. 6. – (27) C. Snabilié, H. de Jong en M.C.M. Voorbeytel, Aan de leden van den Nederlandschen Journalistenkring, Parijs. Gedateerd 1 juli 1912. – (28) D. Hans, De Nederlandsche Journalisten-kring, p. 66. – (29) D. Hans, *De Nederlandsche Journalisten-kring*, p.66. – (30) D. Hans, *De Nederlandsche Journalisten-kring*, p. 66.

LITERATUUR

Alexander Cohen, *Brieven 1888-1961*, bezorgd door Ronald Spoor, Amsterdam 1997;
Alexander Cohen, *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, Amsterdam 1912;
Meedelingenblad van den Nederlandschen Journalistenkring;
Piet Hagen, *Journalisten in Nederland*. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000, Amsterdam-Antwerpen, (2002);
D.Hans, *De Nederlandsche Journalisten-kring*. Schets van zijn geschiedenis (1884-1919), (Amsterdam) 1919;
C. Snabilié, H. de Jong en M.C.M. Voorbeytel, *Aan de leden van den Nederlandschen Journalistenkring*,

Parijs 1912;
Ronald Spoor, 'Cohen en Wiessing: vakbroeders, vrienden en politieke vijanden' in *Nieuw letterkundig magazijn*, juli 1991, p. 14-21;
Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*. Beroep, cultuur en organisatie, Amsterdam (2004).

BIJLAGE I

Uitspraak van de enquête-commissie van de Association Syndicale de la Presse Etrangère op 29 december 1911. *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, p. 45.

Paris, le 29 décembre.
Les soussignés, constitués en Jury d´Honneur par le Comité de l´ Association Syndicale de la Presse Etrangère dans l´affaire Cohen - Drielsma, après audition des deux parties en cause et des témoins cités, déclarent être d´avis:
Que M.Cohen n´ a pas apporté les preuves nécessaires pour soutenir l´ accusation qu´il portait contre M. Drielsma d´avoir envoyé ou fait envoyer une lettre anonyme dans le but de le faire remercier par le journal 'De Telegraaf', qu'íl représente à Paris. Mais le Comité d' enquête reconnait que l'état d'esprit dans lequel M. Cohen se trouvait, à cause de ses précédentes relations avec M. Drielsma, et des incidents qui ont à plusieurs reprises et depuis plusieurs années surgi entre eux ont pu contribuer à lui faire formuler son accusation, et qu' en conséquence il n'y a pas lieu de mettre en cause la bonne foi de M. Cohen.
Le Comité d'enquête recommande donc aux Comité de l'Association d'acquitter M. Drielsma, et exprime le regret qu' une telle accusation ait été portée par un membre de l'Association contre un autre.

Parijs, 29 december.
De ondergetekenden, als Ereraad ingesteld door de Raad van de Association Syndicale de la Presse Etrangère in de zaak Cohen – Drielsma, verklaren, na het gehoor van beide partijen en de betrokken getuigen, van mening te zijn, dat:
de heer Cohen de noodzakelijke bewijzen voor de beschuldiging van de heer Drielsma om een anonieme brief gestuurd te hebben of te laten sturen met als doel om hem zijn baan als correspondent van De Telegraaf in Parijs te laten verliezen niet heeft voorgelegd. Maar de onderzoekcommissie erkent, dat de geestesgesteldheid waarin de heer Cohen zich bevond als gevolg van de eerdere betrekkingen met de heer Drielsma, en de incidenten die zich sinds verschillende keren en sinds verschillende jaren hebben voorgedaan bijgedragen kunnen hebben aan zijn formulering van zijn aanklacht. Er is geen reden om de goede trouw van de heer Cohen te betwijfelen.
De onderzoekcommissie beveelt daarom aan het Comite om de heer Drielsma vrij te pleiten en betreurt het dat een zodanige beschuldiging door een lid van de Association tegen een ander lid is ingebracht.

BIJLAGE II

Mededeelingen, Bestuursvergadering op Zondag 23 Juni, des ochtends om 10 uur, in het gebouw van *De Nieuwe Courant* te ´s-Gravenhage, in *Mededeelingenblad van den Nederlandschen Journalistenkring*. Nr. 145, juni 1912, p. 3.

Zaak Hankes Drielsma. - De beraadslaging over de zaak HANKES DRIELSMA wordt voortgezet. Vastgesteld wordt de hier volgende uitspraak, met besluit tot publicatie in de *Mededeelingen*.

Het Bestuur van den Nederlandschen Journalistenkring,
gezien het verzoek van twaalf Kringleden aan het Bestuur om een onderzoek in te stellen naar de juistheid van de beschuldiging in een schrijven van den heer ALEXANDER COHEN, verschenen in *De Telegraaf* van 19 Januari 1912 en bevattende: a. den tekst van een anoniemen brief, d.d. 's-Gravenhage 16 September 1911, gericht aan den hoofdredacteur van *De Telegraaf*; b. een conclusie van M.H. VAN GESTEL en P.H. VAN GESTEL, leeraren in het schoonschrijven en schriftkundigen te Amsterdam, behelzende dat de schrijver van vier door hen onderzochte brieven, geteekend A.J. HANKES DRIELSMA, ook de schrijver moet zijn van het postscriptum van den anoniemen brief;

c. een aanteekening van den heer COHEN, dat de in deze conclusie genoemde schrijver is Mr. A.J. HANKES DRIELSMA, correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te Parijs (lid van den Nederl. Journ. Kring);
gezien de uitkomsten van een onderzoek, naar aanleiding van genoemd verzoek van twaalf leden, door het Kringbestuur zoowel hier te lande als te Parijs ingesteld;
gezien de rapporten en gehoord de verklaring van verscheidene Nederlandsche en buitenlandsche schriftkundigen, concludeerende in verschillenden en zelfs onderling tegenstrijdigen zin nopens de vraag, door de heeren VAN GESTEL bovengenoemd bevestigend beantwoord;
gehoord het Kringlid A.J. HANKES DRIELSMA, door het Bestuur ter verantwoording geroepen op grond van art. 8 Huishoudelijk Reglement;
verklaart, met algemeene stemmen van zijn in de bestuursvergadering te
's-Gravenhage van Zondag 23 Juni 1912 aanwezige leden:
dat naar de overtuiging van het Kringbestuur de tegen het Kringlid A.J. Hankes Drielsma gerichte beschuldiging is ongegrond.

BIJLAGE III

Brieven van Alexander Cohen en A.J.Hankes Drielsma in *De Zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, Amsterdam 1912.

Alexander Cohen aan A.J. Hankes Drielsma, Parijs 25 oktober 1911, p. 18. A.J. Hankes Drielsma aan Alexander Cohen, Parijs, 27 oktober 1911, p.18-19. Alexander Cohen aan A.J. Hankes Drielsma, Parijs, 29 oktober 1911, p. 19-20. Alexander Cohen aan Herbert de Beer, Parijs, 21 november 1911, p. 25. Alexander Cohen aan Herbert de Beer, Parijs, 30 november 1911, p. 26. A.J. Hankes Drielsma aan Herbert de Beer, 30 november 1911, p. 26-27. Alexander Cohen aan R. Blasco, 1 december 1911, p. 28-29. Alexander Cohen aan R. Blasco, 29 december 1911, p. 45-46. Alexander Cohen aan A.Voogd, secretaris van het bestuur van den Nederlandschen Journalistenkring, 5 juni 1912, p. 56-57. Alexander Cohen aan Henri Dekker, vice-voorzitter van het bestuur van den Nederlandschen Journalistenkring, 27 juni 1912, p. 61.

BIJLAGE IV

Afschrift van de brief van Alexander Cohen van 24 december 1912 aan L.I.Barnard, voorzitter van de Association Syndicale de la Presse Etrangère.

Paris, ce 24-12-1912
4 Impasse Girardon

Monsieur le Président,

Les raisons n' existant plus, qui l'année dernière, m'avaient déterminé à donner ma démission de membre de l' Association Syndicale de la Presse Etrangère, j'ai l'honneur de solliciter ma réadmission comme tel.
Veuillez agréer, Monsieur le Président, l'assurance de ma considération la plus distinguée.

Alexandre Cohen

L.I. Barnard aan Alexander Cohen, 27 december 1912, enveloppe pneumatique
(per buizenpost).

Cher Monsieur Cohen,

Je viens de recevoir votre demande de réadmission dans l'Association Syndicale
de la Presse Etrangère que je soumettrai avec grand plaisir à la prochaine séance du comité. En même temps les membres de l'ancienne commission d'enquête m'écrivent en appuyant cordialement votre demande. Je suis condamné à la maison par mon médecin pour trois jours à cause d'une attaque de bronchite, mais j'espère bientôt vous rendre la réponse du comité.

Bien cordialement à vous

L.I. Barnard
Président de l'Association de la P. Etrangère.

Meneer de voorzitter,

Omdat de redenen niet meer bestaan, die mij vorig jaar hebben doen besluiten om mijn lidmaatschap van de Association de la Presse Etrangère op te zeggen, heb ik de eer om opnieuw mijn toelating te vragen.

Aanvaard, Meneer de Voorzitter, mijn zeer hoge achting.

Alexandre Cohen

Geachte Heer Cohen,

Ik heb zo juist uw verzoek ontvangen om opnieuw toe te treden tot de Association Syndicale de la Presse Etrangère dat ik met groot plezier aan de eerstvolgende vergadering van het bestuur zal voorleggen. Tegelijkertijd hebben de leden van de oude onderzoekcommissie me geschreven dat zij uw aanvraag hartelijk ondersteunen. Ik ben door mijn huisarts verplicht om drie dagen het bed te houden vanwege een bronchitis, maar ik hoop u spoedig het antwoord van het bestuur te sturen.

Een hartelijke groet,

L.I. Barnard,
Voorzitter van de Associaton de la Presse Etrangère
(de Buitenlandse Persvereniging).

(Deze beide documenten zijn door Cohen geplakt in zijn eigen exemplaar van zijn brochure *De zaak Alexander Cohen – Hankes Drielsma – Plemp van Duiveland*, gebonden in half leer (rug en deel op de platten), de platten in gemarmerd papier met leeslint. Op de rug in goud van boven naar beneden: ALEXANDER/COHEN/ – DE ZAAK/ALEXANDER/COHEN/HANKES/ DRIELSMA/PLEMP/VAN/DUIVELAND. De Nederlandse vertaling is door Alexander Cohen gemaakt. Dit exemplaar bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.)

ANARCHISTISCH CONGRES IN ZWITSERLAND

In St-Imier (Berner Jura, Zwitserland) vindt van 9 tot 12 augustus 2012 een internationale bijeenkomst plaats van anarchisten van allerlei richtingen. Dit congres, waarop in beginsel iedereen welkom is, kan gezien worden als een herdenking van het in 1872 in die plaats opgerichte eerste internationale van antiautoritaire socialisten. Het was een reactie op de uitsluiting door Marx van Bakoenin tijdens het congres van de Internationale Arbeidersassociatie (Eerste Internationale) in Den Haag, eerder in 1872. Vertegenwoordigers uit onder meer Zwitserland, Spanje, Italië, Frankrijk, België, en Nederland kozen de kant van Bakoenin.
De organisatoren van de bijeenkomst in augustus aanstaande willen de balans opmaken van wat de anarchisten in 140 jaar bereikt hebben bij hun pogingen de maatschappij te veranderen. Workshops, historische lezingen, thematische discussies en culturele manifestaties en een boekenmarkt staan op het programma. Er kan gekampeerd worden. De voertaal is Frans, maar er wordt gezorgd voor vertalers/vertalingen. Info: www.anarchisme2012.ch

GEDICHTEN

Manuel Kneepkens

CROCUS – *EEN LENTEGEDICHT*

A good man is hard to find

Jazzzangeres Bessie Smith

Veulens van goudgeel, zo dartel
op het schaakbord van de lente
blinddoek mij met licht

Hoor, hoe diep in jullie schoot
verspringen
halfbevroren xylofonen:

C l o w n! C l o w n!

*Hallelujah*kinderkoren:

Of het nu Onschuld sneeuwen gaat?

Amerika, dit wordt een schaakseizoen
van op grazige weiden
nieuw geluk!

Zie, het filigrain van harde vorst
aan de wimpers van de Winter
dooit al op TV….

U bent immers clown Nixon niet

I'm not a crook!

U bent puur crocus

We can change! Yes, we can!

U denkt dat u aan zet bent

LARIX

Als ik een lapje grond had, zou ik een larix planten
want naast een larix of *lork*
hoort zo'n Gooisch huisje in Laren of Blaricum
met een helrood pannendak

Daarin zou ik dan op de zolderkamer willen hokken
als een hele ouderwetse dichter
met een typemachine

Soms zou ik dan pannengeluiden uit de keuken horen
of lichte muziek uit Hilversum
(*of een Herdenking van Guernica… wie weet…!*)

en/of de fietsbellen van mijn kinderen
terug van school
of uit het Spanjerbos

Maar meestal zou het er stil zijn, geheimzinnig stil
alsof een oude, Baskische grootmoeder
of een ravenzwarte Andalusische
krassend als een 78-toerenplaat
met een schort om
van louter Catalaanse wolken

voorleest uit een oud Sprookjesboek
van
ver voor de Franco-tijd…

en langzaam, héél langzaam
zou ik dan zelf een larix worden

of… als al mijn naalden zouden vallen…

onder het moorddadig sterrenblauw
boven het Alhambra
in het Granada van het Interbellum

een Lorca met een laptop

OLIJF

De dictator tilt
naar zijn besnorde mond
een olijf-op-een-stokje

Wat is hij vrolijk, de dictator! Geen wonder!
Al zijn tegenstanders zijn uitgeroeid
De dictator is een buitengewoon tevreden man

De kreten van de gemartelden in de kelders
van zijn allang van elk oppositioneel geluid
geïsoleerd paleis, hoort hij immers niet

En de doden zwijgen. Daar zijn het nu
eenmaal doden voor!

De dictator sluit zijn ogen
Hij houdt niet van vrede en/of
duiven met olijftakjes in hun bek…

Vrede is een vorm van lafheid… vindt de dictator

maar wel van olijven-met-knoflook

Hij hapt toe, verzaligd

B O E M!

PAUKENSLAG!

Een *Attentaat*!

De kop van de dictator
rolt
van zijn romp

zoals zijn olijf valt
van
/
zijn stokje

met dank aan Paul van Ostaijen!

FASCISTEN

Fascisten heb je altijd overal.
Verborgen fascisten, openlijke fascisten…

Fascisten met de schedel kaalgeschoren
Fascisten doodskoppig

Viva la muerte!

Of met een kort getrimde snor
of met een vals geverfde kuif

Fascisten heb je altijd overal

Maar niet iedere fascist sterft
aan een ver, koud front…

met een moordenaar links van hem
en een moordenaar rechts van hem
terwijl hij zelf de allergrootste moordenaar!

Het zijn de anderen, de onschuldigen
die alsmaar *rücksichtlos* worden omgebracht
dag na dag, najaar na najaar

Het was niet
een fascist die op Utoya
stierf…

Het waren de kinderen van de democratie

HET GAT IN DE WEG[1]

Taoïstisch anarchisme schept ruimte voor 'westers' anarchisme

Gerard van Cranenburgh

Het valt mij vaak op, dat in de anarchistische praktijk weinig aandacht is voor het goed zorgen voor jezelf, je eigen lichaam. De strijd voor een betere maatschappij krijgt voorrang en het eigen welbevinden, de emotionele en fysieke balans, wordt daaraan ondergeschikt gemaakt. Er wordt wel aandacht gegeven aan problemen bij personen veroorzaakt door de maatschappelijke ordening (bijvoorbeeld op seksueel gebied), maar nooit als belangrijk instrument om de maatschappelijke ordening te veranderen. In de maatschappelijke analyse blijft de eigen onbeholpenheid buiten beeld.
Niet alleen in de westerse wereld heeft een anarchistische praktijk bestaan. Ook in China zijn bewegingen en theoretici actief geweest die als anarchistisch aangemerkt kunnen worden. Degenen die zich hierover het duidelijkst uitspreken, de taoïsten, gaan er vanuit dat je niet goed kunt handelen in de wereld als je je niet volledig bewust bent van je eigen persoon, en van je eigen 'meest natuurlijke' manier van zijn, fysiek, emotioneel en in je denken. In dit artikel wil ik schetsen wat de oorzaak zou kunnen zijn van het verschil tussen de twee anarchistische praktijken en wat de waarde kan zijn van de taoïstische inzichten voor een ieder die deze wereld weer leefbaar wil maken.

Veel mensen zijn min of meer beschadigd in deze maatschappij. En juist door hun opstelling in de maatschappij, hun manier van reageren tegen de ordening die zij als niet normaal ervaren worden ze verder buitengesloten.
Een voorbeeld. Bert is nogal beschadigd geraakt, maar hij wil wel iets doen om onrechtvaardigheden te bestrijden. Tien, vijftien jaar geleden werd hij voor het eerst opgenomen in de psychiatrische kliniek. Hier werd hij niet beter van. Woedend kan Bert worden, zo erg, dat binnen de kortste keren de politie komt, en hij weer gedwongen wordt opgenomen.
Niemand vraagt hem hoe hij zich voelt, waar hij wat voelt en wat hij met zijn gevoel doet. Bert heeft geen idee wat hij met zijn emoties moet doen, behalve ze te uiten. Ook tijdens het actievoeren gaat het keer op keer mis. De behandeling in de kliniek ervaart hij als een vernedering. Hij slaat om zich heen, hij schreeuwt. Uiteindelijk wordt zijn zelfvertrouwen steeds minder, en het vertrouwen in de medemens belandt op een dieptepunt. Hoe verder?
De volgende parabel komt voor in *Zhuang Zi*, een klassiek werk uit het taoïsme, ongeveer 2300 jaar oud.[2]
Yan He vroeg Qu Boya: 'Als ik in mijn omgang met hem (de wrede hertog Ling) mijn eigen principes laat varen, dan breng ik ons land in gevaar. Maar als ik aan mijn principes vasthoud dan riskeer ik mijn eigen leven'. Qu Boya antwoordde: 'Breng je lichaam op orde. Heb je wel eens een bidsprinkhaan gezien? Hij zwaait woedend met zijn poten om een naderende kar tegen te houden, zonder zich ervan bewust te zijn dat hij

daar niet tegenop kan. Dat krijg je als je zo'n edele inborst hebt! Wees behoedzaam! Wees voorzichtig! Als je hem voortdurend te lijf gaat met je goede eigenschappen, dan is het gauw met je gebeurd!'

In de anarchistische praktijk van de afgelopen anderhalve eeuw zijn er legio voorbeelden te vinden van mensen die met gevaar voor zichzelf en voor anderen maatschappelijke problemen trachtten op te lossen, soms met geweld. Wat je moet doen om goed voor jezelf te zorgen, waardoor niemand schade hoeft te lijden, komt nauwelijks ergens ter sprake.

In de toenmalige feodale Chinese maatschappij was uitbuiting, oorlog en aantasting van het milieu wijd verbreid. Het taoïsme was een levenshouding, waar voortdurend de vraag aan de orde kwam hoe je een zinnige bijdrage aan de samenleving kon leveren, zonder jezelf en anderen geweld aan te doen. De *Zhuang Zi* staat vol met verhalen die laten zien hoe verschrikkelijk je je kunt vergissen als je handelend wilt optreden in de wereld. En het geeft aan wat belangrijke waarden zijn om je te handhaven en invloed uit te oefenen zoals: kies de weg van de minste weerstand, volg geen leider maar luister naar je eigen natuur, neem andere mensen hun leven niet over, doe alleen het onvermijdelijke.

Een van de belangrijkste verschillen tussen de westerse en de taoïstische cultuur is de manier waarop je opgroeit en leert omgaan met je (seksuele) gevoelens, verlangens en grenzen. In China werden meisjes en jongens op lichamelijk gebied op dorpsniveau geïnitieerd. In Nederland moeten leerkrachten erg uitkijken met lichamelijk contact (als er getroost moet worden bijvoorbeeld) anders lopen ze het risico aangeklaagd te worden.

De scheiding van lichaam en geest, waar de westerse cultuur van doordesemd is, trekt ook zijn sporen in de ontwikkeling van de anarchistische praktijk. Hoewel de verschillen tussen de twee werelden groot zijn kun je de taoistische levenshouding ook leren aannemen als je in de 'westerse' maatschappij leeft. De kennis die het taoïsme op dit gebied te bieden heeft kan je helpen om (weer) vanuit een compleet mensbeeld keuzes te maken.

Om duidelijk te maken waar de verschillen hun oorsprong hebben zal ik de achtergronden van beide stromingen in het kort schetsen.

MACHT

De band met de natuur is in de westerse literatuur al snel verbroken verklaard. In het *Gilgamesj-epos* (een verhaal uit Mesopotamië van 4700 jaar oud, 3200 jaar geleden in kleitabletten vastgelegd) wordt verhaald van koning Gilgamesj, die een vriend kreeg aangeboden om zijn eenzaamheid te verdrijven.[3] Deze Enkidoe was een natuurmens. Hij leefde met de dieren en ging op in de natuur. Zijn mogelijkheden om zich te verstaan met de natuur werden verbroken op het moment dat hij door een vrouw (de opperpriesteres) verleid, c.q. verkracht werd. Daarna kon hij een waardige vriend voor de koning zijn.

In het taoïsme wordt precies het omgekeerde voorgestaan: de vrouw is een belangrijke schakel in het contact dat de man met zichzelf en met de rest van de natuur kan maken.[4] Het *Gilgamesj-epos* is naar alle waarschijnlijkheid een voorloper geweest van de bijbel. Het epos is een machthebberverhaal, geschreven vanuit de wereld van de koning. Uiteindelijk heeft Ahnaton (ongeveer 4380 jaar geleden) het monotheïstische godsbegrip geformuleerd, toen de feodale macht van de farao's een hoogtepunt bereikte[5]. De scheiding van lichaam en geest werd in de cultuur de leidraad.

Er is geen doorgaande tegencultuur overgeleverd van de onderdanen, het volk. Spinoza verschafte pas in de zeventiende eeuw met zijn filosofie een stevige basis voor een kritiek op de autoritaire maatschappijverhoudingen, een stroming die als de 'radicale Verlichting' bekend zou worden. De anarchistische praktijk in 'het westen' komt voort uit deze ontwikkeling. Godwin wordt gezien als een van de eersten die in 1793 de anarchistische ideeën duidelijk heeft verwoord.[6] Hij formuleerde een stevige kritiek op de staat, een verwerping van religie en het geloof in een god, een kritiek op de economische verhoudingen.

De ideeën van Epicurus en Lucretius over het belang van de natuur worden door de radicale filosofen omarmd, maar een koppeling naar de natuur van de actor wordt ook door Godwin niet gelegd. In de samenvatting van zijn geschrift stelt hij wel dat de mens in eerste instantie uit is op 'pleasure or happiness', maar een precieze relatie met het eigen lichaam formuleert hij niet.

Iedere vorm van godsdienst wordt afgewezen als bron van alle kwaad. Godsdienst zag men als de ideologie van de machthebber. Het wordt nog niet als product van een handelseconomie gezien.

Volgens Anton Constandse[7] zou het taoisme als religie alleen gericht zijn op individuele vrijheid en geen maatschappelijke of politieke kritiek verwoorden. Dit vormt echter, mijns inziens, een bizarre miskenning van de betekenis van de taoïstische filosofie. In de *Zhuang Zi* zijn immers de oudste teksten over milieuvervuiling en geweldloosheid en het niet gehoorzamen aan welke autoriteit dan ook te vinden. Er wordt ook voorbij gegaan aan het belang dat binnen het taoïsme gehecht wordt aan een goede zorg voor jezelf als voorwaarde om zinnig te kunnen handelen.

Ook bij Bart de Ligt ontbreekt de directie relatie met het eigen lichaam. Hij spreekt wel van de 'normale mensch', die op de goede weg is als hij harmonie tussen het kosmische en het individuele vindt, maar maakt het proces niet inzichtelijk.[8] Peter Marshall geeft in zijn geschiedenis van het anarchisme[9] duidelijk weer, dat taoïsten een vrije coöperatieve maatschappelijke orde voorstonden zonder heersers. Echter beschreven vanuit een zeer 'westerse', individualistische blik, waarbij onbekende kernbegrippen niet worden toegelicht maar worden afgedaan als spiritueel of mystiek. Terwijl in de taoïstische literatuur zeer concreet wordt gesproken over het belang van een goed lichamelijk functioneren, om zo te kunnen herkennen, waar het fout gaat en wat men zou kunnen doen.[10]

VERWANTSCHAP

Volgens Roger Ames[11] kan een theorie anarchistisch genoemd worden, als het aan de volgende criteria voldoet: (1) De aanwezigheid van een concept van individuele vrijheid en autonomie; (2) De verwerping van alle vormen van een op dwang gebaseerde autoriteit; (3) De aanwezigheid van een concept van een natuurlijke harmonieuze en van dwang bevrijde samenleving van individuen; (4) Een min of meer concreet programma om een autoritaire realiteit om te

vormen tot het niet-autoritaire ideaal.
De *Zhuang Zi* en de *Lao Zi*, 'het boek van de Tao en de innerlijke kracht' (ongeveer 2400 jaar oud), als belangrijkste werken uit de taoïstische canon, voldoen volgens hem beide aan deze criteria.
Het vierde punt houdt volgens mij niet zozeer in dat er toegewerkt wordt naar een blauwdruk, een definitief geformuleerde oplossing, maar eerder dat er een proces op gang gebracht wordt, een weg gevolgd wordt, waardoor de autoritaire realiteit buiten jezelf uiteindelijk vervangen wordt door een authentieke handelswijze vanuit jezelf, met creatief bewustzijn naar de buitenwereld.
De beroemdste taoïstische anarchist was Bao Jingyan, ongeveer 1700 jaar geleden, die zich hevig verzette tegen de confucianistische opvatting dat de hemel het volk had geschapen en er heersers boven had geplaatst. Volgens Bao Jingyan hadden de sterken de zwakken onderworpen. Het volk was zo van haar natuurlijke staat vervreemd geraakt. De oorzaak zag hij in het intellect en het vernuft, dat de technische 'vooruitgang' had geïntroduceerd.[12] Helaas zijn geen directe geschriften van hem overgeleverd.
Het anarchisme in het begin van de twintigste eeuw in China was geënt op het anarchisme in 'het westen'. Het politieke taoïsme speelde in China al lang geen rol van betekenis meer. Ba Jin (Li Yaotang, 1904-2005) was sterk beïnvloed door Emma Goldman en Kropotkin. Hij heeft geijverd om Sacco en Vanzetti vrij te krijgen. In China is hij een beroemd schrijver (bekendste boek: *Familie*), die wel na 1968 verplicht werd alle verwijzingen naar het anarchisme uit zijn verzameld werk te schrappen.
Om duidelijk te maken dat volgens mij het taoïsme een oplossing biedt om maatschappelijke problemen effectief aan te pakken zonder dat je daar zelf aan onderdoor gaat, zal ik enkele relevante begrippen uit het taoïsme omschrijven.
– Handelen: *wuwei*, niet doelgericht en niet door externe motiveringen gedreven, vrij van intenties (dit is *wuxin*; het betekent: ergens zijn zinnen niet op zetten), zonder bijbedoelingen en vrij van interferentie handelen[13]; alleen handelen indien onvermijdelijk; niet verstorend handelen (geen *collateral damage*). Het taoïsme ziet *wuwei* als de hoogste vorm van handelen.
– Natuurlijkheid: *ziran*, 'uit-zichzelf-zo-zijn', vanuit je natuurlijke lichamelijkheid en spontaniteit onbevangen in de wereld staan.
– Terugkeren: 'de beweging van Dao', je verbinden met jezelf, je medemensen, de natuur.

De schrijver van *Wunengzi* (ongeveer 1125 jaar geleden) stelt, dat eerst een mentale instelling moet worden bereikt, die alle conventies verwerpt. Deze basis maakt pas een andere wijze van samenleven mogelijk. Hij meent dat het handelen, zoals van anarchisten, vaak te veel *youwei*, te veel doelgericht en gemotiveerd, handelen is.[14] Hij leert dat *youwei wuwei* nodig heeft. Beslissend is niet wat men doet, maar hoe en waarom men het doet.[15] Je kunt heel goed vanuit *wuwei* een andere samenleving nastreven: vanuit onvermijdelijkheid (mijn wereld gaat stuk) en niet-verstorend (zo zorgvuldig mogelijk) handelend.

BEGINNEN VANUIT JE LIJF

Je lijf is het instrument waarmee je in het leven staat. Van belang is om levenslustig te blijven en ervoor te zorgen dat alle delen van je lijf voldoende energiek blijven om hun functie te vervullen. Belangrijk onderdeel daarin is de eigen emotionele balans. Handel je vanuit verontwaardiging naar aanleiding van iets buiten je – los dan eerst in jezelf op wat de verontwaardiging aan spanning in jezelf teweegbrengt en onderneem dan actie. De actie vanuit zo'n meer emotionele balans wordt dikwijls beter ontvangen door de andere partij – en brengt dientengevolge beter teweeg wat je bedoelt teweeg te brengen.
Wanneer de verontwaardiging als energiebron gebruikt wordt voor actie, dan ontketent deze bij de andere partij gemakkelijk tegenactie, waardoor je blijft hangen in extremer *yin* en *yang* zonder ooit het Midden te bereiken.
Wat er gebeurt in het eigen lichaam is het eerste wat waargenomen kan worden. Lukt het om de fysieke ontspanning terug te krijgen, dan ontspant ook de emotionele *trigger*. Het ervaren van een probleem, een vraag, een behoefte is autonoom als je het vanuit eigen reflectie op wat er in je lijf gebeurt, ervaart. Je lijf is je eerste spiegel voor ervaringen (hoe voelt het, wat gebeurt er in me, welke emotie neem ik waar). Een zo onbevangen en onbeschadigd mogelijk lijf en een wakkere aandachtige houding maken de waarneming natuurlijk. Dit vormt het uitgangspunt voor anarchistisch denken en handelen.
Je kunt je waarneming ook toetsen aan een ander. In het omgaan met anderen ben je elkaars spiegel/dwarskijker.
Zowel met jezelf als met anderen ga je zo onschuldig mogelijk om, zonder schade aan te richten. Bij het ervaren van een probleem en het zoeken naar een oplossing ga je de situatie onderzoeken en communiceer je, als daar anderen bij betrokken zijn, vanuit je eigen beleving. De ander doet hetzelfde en samen zoek je naar een oplossing die voor beiden effectief is.
In de taoïstische literatuur worden vele methodes beschreven om de energie te laten stromen, en om de emoties die bij je opkomen om te zetten in compassie (te omschrijven als 'betrokken zijn, maar autonoom'). De waarden die je voor je zelf nastreeft (levenslust, niet schadelijk handelen, compassie betrachten, et cetera.) zijn dezelfde waarden die je als anarchist wilt realiseren op maatschappelijk niveau: vrijheid, rechtvaardigheid (rechten van de mens), duurzaamheid. De manier waarop deze waarden op persoonlijk niveau worden nagestreefd verschilt niet van de manier waarop deze waarden in de samenleving worden nagestreefd.

'Begin bij jezelf, dan komen we het verst.'
De urgentie om de maatschappelijk orde te veranderen is uitgangspunt. De richting van, en de maatstaven voor een verandering die effectief is, zijn dezelfde als die nodig zijn om zelf levenslustig te zijn. Te weten, vrijheid en ruimte om te leven, je leven vorm te geven, je te uiten en te genieten. En het nastreven van duurzaamheid: je leeft niet schadelijk voor je eigen natuur. Door deze parallel wijst je lijf de manier waarop je samen met anderen je omgeving, de maatschappij kan veranderen in de richting van deze waarden.

Hoewel in 'het Westen' de aandacht voor het lichaam er nogal bekaaid afkomt, zijn er verschillende initiatieven die hier iets aan doen, en die ook een maatschappelijke verandering kunnen inleiden. Zo zijn er vele cursussen over een integere wijze van communiceren.

Geweldloze Communicatie, ontwapenend en doeltreffend, van Marshall B. Rosenberg, heeft velen geïnspireerd.
Voor kinderen zijn er verschillende initiatieven om steviger in de schoenen te staan: vanuit de jeugdzorg instellingen worden op scholen weerbaarheidtrainingen aangeboden. Bijvoorbeeld het Marietje Kesselsproject. Methodieken van Rots en Water worden gebruikt om kinderen beter in hun kracht te brengen. Rots en Water maakt gebruik van een psychofysieke didactiek, wat inhoudt dat 'startend vanuit een fysieke invalshoek, mentale en sociale vaardigheden worden aangereikt en verworven. Actie (spel, spelen en simpele zelfverdedigingvormen) wordt afgewisseld door momenten van zelfreflectie en kringgesprekken'.[16]
Er zijn initiatieven om kinderen in contact te laten komen met de natuur. Bijvoorbeeld: Annelies van Heerten vanuit de kinderrechten,[17] Kris van Koppen vanuit het milieubeleid.[18] Agnes van den Berg onderzoekt het belang van natuurbeleving.[19] Verder zijn in Nederland 83 Transition Town initiatieven ontwikkeld.[20]
De Connection, een in Nederland door Tara Long en Fred Traugott opgericht platform voor complementaire en integrale seksuologische hulpverlening en zorg onderzoekt en werkt aan de problemen die in 'de westerse cultuur' ontstaan zijn op het gebied van de seksualiteit.[21] Het werken met seksualiteit ondervindt veel onbegrip, maar sinds kort is het werk van de organisatie door de inspectie erkend.
Een groot land regeren is net als kleine visjes bakken (*Lao Zi*, 60).

NOTEN

(1) Dank aan Evelien Barbiers, Anneke Duyts, Inge Maassen en Jan De Meyer voor de support bij het schrijven van dit artikel. – (2) *Zhuang Zi*, de volledige geschriften, vertaald en toegelicht door Kristofer Schipper, 2007, uitg. Augustus, blz. pag. 88. – (3) *Gilgamesj-epos*, vertaald door Theo de Feyter, 2011, uitg. Atheneum Polak & van Gennep. – (4) 'In the Taoïst view of sexuality the body is viewed as a positive asset, and mind and body are not set in contrast or opposition with each other. (…) Taoïsts believe that a man may increase and nourish his own vitality by bringing a woman to orgasm. The female's orgasm activates and strengthens her jing, which has a nourishing and balancing effect on that of the male. The energy released during either one's orgasm can be harnessed and led up the Governor vessel/channel to nourish the brain, for additional benefit to the longevity of that partner'. Pas, Julian F. & Leung, Man Kam, *Historical Dictionary of Taoism*, Scarecrow Press, 1998, pag. 280. – (5) Hafid Bouazza, *Heidense vreugde. Gepeins en gezang*, 2011, uitg. Prometheus, pag. 256. – (6) William Godwin, *Enquiry concerning political justice and its influence on morals and happiness*, 1793 (4th ed.1842), summary of principles 1. – (7) A.L.Constandse, *Anarchisme*, 1927, uitg. Albatros, reprint de AS. – (8) Bart de Ligt, *Vrede als Daad*, Eerste deel, 1931, pag. 53. – (9) Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*, 1992 (2010), PM Press, pag. 59. – (10) Zie bijvoorbeeld *Zhuang Zi*, pag. 113. Hier legt vrouw Yu duidelijk uit aan Ziqi van de Zuiderwal hoe hij zijn eigen lichaam moet verzorgen. – (11) Roger Ames, *Is Political Taoism Anarchism?*, in het tiende nummer van het *Journal of Chinese Philosophy*, 1983, pag. 27-47; geciteerd door Jan De Meyer in: *Wunengzi, Nietskunner*, 2011, uitg. Augustus, pag. 38. – (12) *Wunengzi*, pag. 60-62. – (13) *Wunengzi*, pag. 79. – (14) *Wunengzi*, pag. 39. – (15) Jan De Meyer in *Wunengzi*, pag. 90. – (16) www.rotsenwater.nl – (17) www.iederkindheeftrechtopnatuur.nl – (18) www.hetbewaardeland.nl – (19) www.agnesvandenberg.nl – (20) www.transitiontown.nl , www.omslag.nl – (21) www.deconnection.org

HET ANARCHISME EN ZIJN VEERKRACHT

Thom Holterman

Anarchisme kent geen eenduidige politieke filosofie of theorie. Wel zijn er elementen aan te wijzen die telkens terugkeren en die zijn te herkennen als 'constanten', zoals de autonomie van mensen, het (organisatorisch) zelfbestuur, decentralisme, federalisme. De anarchistische maatschappelijke orde zal structureel zonder dwang zijn, is ook zo'n constante. Met behulp van dit soort uitgangspunten is een continuïteit in het libertaire denken te construeren. Maar hoe dit alles er uit zal zien en welke inhoud er aan wordt gegeven, wordt naar plaats en tijd bepaald. Naast continuïteit dus ook fasering. Door dat laatste duikt er telkens een andere gezicht van het anarchisme op. Er zit dan ook een enorme veerkracht in.
Indien men dan een tijd niets van het anarchisme verneemt, omdat het is weggezakt of onderdrukt, dan blijkt het opeens veerkrachtig genoeg om plotseling opnieuw te verschijnen. Dat is anderen ook opgevallen, onder wie de Israëlische libertaire activist Uri Gordon. Hij is verbonden aan de School of Environmental Studies van de Universiteit van Tel Aviv (Israel). Zijn proefschrift draagt de titel Anarchy Alive! *Die titel vormt tevens de naam van zijn site: http://anarchyalive.com/ .*
Onlangs trof ik een instructieve bijdrage over het anarchisme van hem aan die de door mij bedoelde veerkracht illustreert. Die bijdrage is getiteld 'Anarchism reloaded' (opgenomen in Journal of Political Ideologies, *februari 2007; 12 (1), pag. 29-48) (het artikel is te downloaden van Internet). Ik vat het hier op hoofdpunten samen en voeg er mijn commentaar aan toe.*

In zijn artikel analyseert en bespreekt Gordon uitvoerig drie clusters die uitdrukking geven aan wat heden als 'anarchisme' geldt. Ze omvatten wat hij de harde ideologische kern noemt. Het eerste cluster betreft de analyse van het concept *dominantie* en de actieve bestrijding van alle uitingsvormen en systemen ervan.

Het tweede cluster gaat over de ethos van de *directe actie* als voornaamste wijze van politiek engagement, zowel met een destructieve als constructieve invulling.
Het derde cluster wordt uitgemaakt door een experimentele benadering met een 'open-einde' tendens van *revolutionaire visies en strategieën*, wat samenhangt met een pluralistische kennisleer.
Deze drie clusters zijn tot stand gekomen als een product van de toenadering van verschillende netwerken. Die toenadering heeft geleid tot ideologische convergentie. Daartoe heeft een veelheid van bewegingen bijgedragen zoals de ecologische, feministische, antimilitaristische en antiliberale. Die ideologische convergentie heeft zich vermengd met de veelheid van onderwerpen, die binnen de andersglobalistische beweging en de lokale basisgroepen aan de orde zijn en worden gesteld.
Eén van de daaruit voortvloeiende activiteiten is het aangaan en uitwerken van anarchistische sociale relaties in de bestaande maatschappij, waarvoor de term 'prefiguratieve politiek' is geïntroduceerd. Uit dit alles is het hedendaagse anarchisme voortgekomen.

KRUISBESTUIVING

Bij het opnieuw opladen en daarmee het opnieuw verschijnen van het anarchisme is volgens Gordon wel een bepaalde continuïteit te onderkennen, maar er laten zich ook verschillen signaleren. De bestudering van het hedendaagse anarchisme, zoals door Gordon opgezet, laat zien dat het hedendaagse anarchisme slechts losjes verbonden is met het negentiende- en twintigste-eeuwse anarchisme. Dat droeg toen sterk het stempel van een arbeidersbeweging. Vervolgens hebben het fascisme, het bolsjewisme en het Amerikaanse anticommunisme (maccarthisme) het anarchisme effectief om zeep gebracht. Zo leek het althans.

De afgelopen periode heeft het zich namelijk weer weten op te laden in een kruisbestuiving van vele vormen van tegenculturele uitingen (radicaal ecologisme, feminisme, antiracisme, antiliberalisme, et cetera). Door zijn verblijf in Engeland in de eerste vijf jaar van deze eeuw heeft Gordon die ontwikkeling van het hedendaagse anarchisme zelf actief mee gemaakt, zoals ondermeer door zijn betrokkenheid bij de antiautoritaire coalities die antioorlogdemonstraties organiseerden. Tevens leidde zijn bemoeienis met de voorbereiding van en deelname aan anti-G8 en anti-EU protesten tot de herkenning van een vernieuwd anarchisme.

Hij wijst er bovendien op dat de vorm en inhoud van het hedendaagse anarchisme zich op een cruciaal punt onderscheidt van het anarchisme van de zelfbenoemde, meer 'formele', anarchistische organisaties, zoals de Engelse en Franse anarchistische federaties. Het grootste gedeelte van het hedendaagse anarchisme openbaart zich namelijk door middel van informele en ad hoc optredens, zonder een expliciet anarchistisch label. Het is vaak ingebed in bredere andersglobalistische bewegingen, milieubewegingen en antioorlogbewegingen.

De deelnemers noemen zich dan ook eerder 'autonoom', 'antiautoritair', horizontalist'. Het zijn termen die vaak worden gebezigd juist om niet de term 'anarchist' te gebruiken. Al die termen zijn wel als synoniem te zien waardoor een politieke cultuur tot uitdrukking komt die verwijst naar het anarchisme.

De sociale beweging die deze politieke cultuur draagt en uitdraagt is op te vatten als een 'netwerk van informele interacties tussen een veelheid van individuen, groepen en organisaties, verenigd in een politieke of culturele strijd, op basis van een gedeelde collectieve identiteit' (antikapitalistisch, antiautoritair, niet-hiërarchisch, besluitvormend op basis van consensus). Daarbij bedient de anarchistische politieke cultuur zich van een politieke 'taal', die met bepaalde sleutelwoorden correspondeert, zoals 'dominantie', 'directe actie'.

In dit kader komt Gordon ook te spreken over de uitgangspunten van het *Peoples' Global Action* netwerk (PGA), een wereldwijde coördinatie van antikapitalistische groepen. Omdat nergens het woord anarchisme wordt gebruikt, zal het een buitenstaander ontgaan dat het evenwel een 'anarchistisch netwerk' betreft. Overigens mist men in de uitgangspunten ook de expliciete verwerping van de staat. Echter, het PGA richt zich tegen alle regeringen die een destructieve globalisering voorstaan…

Tot zover kan ik akkoord gaan met hetgeen Gordon observeert wat de anarchistische 'heroriëntatie' aangaat (van arbeidersbeweging naar politiek culturele bewegingen). Ten aanzien van een paar punten wil ik enkele nuanceringen aanbrengen. Zo wil ik de fasering wat herkenbaarder maken. Een van die fasen wordt gemarkeerd door wat onder de 'veelfronten strategie' aandacht kreeg.

Zo lijkt het erop dat Gordon het optreden van de veelheid van socio-politieke groepen, zoals daar zijn de ecologische, antimilitaristische, antiracistische, antikapitalistische, in het teken van het hedendaagse anarchisme zet. Maar al dit soort groepen en bewegingen werden in de jaren zeventig nadrukkelijk geacht een 'veelfronten strategie' tegen de bestaande maatschappij te ontwikkelen. Al die verschillende bewegingen hielden zich in die periode met democratiseringsprocessen bezig in zoveel mogelijk maatschappelijke subsystemen (zoals gezin, school, universiteit, werkvloer, kerk, partij).

CONSTANTEN

Deze pluralistische, libertaire strategische keuze stond tegenover de 'éénfront-strategie' van Arbeid tegen Kapitaal (er kwamen toen diverse marxistisch-leninistische bewegingen voor waarin nog een 'arbeiderisme' leefde). De pluralistische inslag heeft zich gehandhaafd, reden waarom we ook heden al die voormalige, verschillende socio-politieke groepen tegenkomen: de ecologie is nog steeds aan kapitalistische destructie onderhevig, mannen en vrouwen zijn nog steeds niet materieel aan elkaar gelijk, racisme tiert nog welig, et cetera.

Het is niet te ontkennen dat het anarchisme in de periode tussen de twee wereldoorlogen inzakt en dat vijandige ideologieën het vervolgens *gewelddadig* (laten we dat niet vergeten) weten weg te drukken. Dit betekent nog niet dat de ideeën die met anarchistische uitgangspunten samenhangen als 'verwerping van dominantie', 'autonomie', 'zelfbestuur', 'de middelen moeten het doel weerspiegelen', 'antiteleologie' zijn verdwenen. Integendeel. Deze uitgangspunten, die ik 'constanten' noem, leveren de continuïteit. Het is juist vanwege het bestaan daarvan dat over 'anarchisme' kan worden gesproken.

Dit laat onverlet dat de inhoud ervan kan variëren (verfijnen, verdiepen, inbrengen van functioneel-equivalente elementen variërend naar tijd en plaats bijvoorbeeld). Altijd is in het anarchisme 'dominantie' verworpen. De inhoud van dit begrip is in de loop der tijd verbreed en verdiept, waarbij men ook over 'onder/bovenschikkingsrelaties' kan spreken. En terecht voert Gordon hier de Franse filosoof Foucault op. Die heeft erop gewezen hoe sociale relaties, de culturele setting, de dagelijkse praktijk, de sociale mechanismes en instituties doordrenkt zijn van 'overheersing'.

Zo'n invulling heeft ook zijn consequenties voor degene die binnen het kader van het anarchisme streeft naar de 'vernietiging' van de staat, als zo iemand denkt daarmee 'dominantie' te kunnen afschaffen. In dat geval ziet hij over het hoofd dat er nog heel wat 'overheersing' resteert. Bovendien, begin twintigste eeuw heeft de Duitse anarchist Gustav Landauer al duidelijk gemaakt dat de staat niet 'iets' is (een ruit bijvoorbeeld), die je kapot slaat.

Wat mij in dat geval ook bij Gordon opvalt is de suggestie, dat het gebruik van een andere terminologie dan voorheen, zou betekenen dat er een nieuw element aan het anarchisme is toegevoegd (waarvan ik op zich niet uitsluit dat er sprake van kan zijn). Is bijvoorbeeld met de nieuwe term 'prefiguratieve politiek' ook een nieuwe praktijk geïntroduceerd? Ik meen van niet.

Ook klassieke anarchisten hebben immers gepleit voor het idee dat de middelen, om een anarchistische samenleving te bereiken, het doel moeten uitstralen, iets wat 'prefiguratieve politiek' wil bevorderen. En het is weer Landauer aan wie kan worden ontleend dat men door nu zelf te beginnen naar libertaire beginselen te leven en te organiseren (de prefiguratie), men de nieuwe verhoudingen schept… Overigens, als een nieuwe terminologie ook een nieuw publiek trekt, lijkt me die nieuwe terminologie een aanwinst.
Hetzelfde kan worden geopperd met wat Gordon aanwijst als een 'open-einde' tendens in het hedendaagse anarchisme. Want ook dat is een constante die inherent is aan wat 'historisch anarchisme' wordt genoemd: het is bekend als de afwijzing van teleologie (verwijzing naar een eindig doel).
Het is dus niet nieuw om af te zien van het leveren van 'blauwdrukken' voor een nieuwe maatschappij. Geen enkele klassieke anarchist heeft die willen leveren. Kortom, het is in al dit soort gevallen niet zo zeer een herbezinning op maar een herbevestiging van een anarchistische cultuur in een veranderde sociaal-maatschappelijke context. En dat is wat Gordon goed in kaart heeft gebracht. Voor zover kan worden onderkend dat het anarchisme is 'reloaded', gaat het om de vulling naar plaats en tijd van anarchistische *constanten*.

JAREN ZESTIG

Echter, in plaats van opnieuw opladen ('reload') zou ik zelf meer nadruk willen leggen op de veerkracht die kennelijk aanwezig is in de libertaire ideeën, wensen en verlangens. Inderdaad, het geweld en de gewelddadigheid van fascisme, bolsjewisme, maccarthisme, kan dit alles ogenschijnlijk verpletteren, maar de *resillience* (veerkracht), het vermogen om terug te keren, om de moeilijke omstandigheden te boven te komen, is groot. Men ziet het in de natuur (buigende bomen die terugveren) en een persoon kan een 'resillient type' zijn (in de psychologie en de psychiatrie wordt nadrukkelijk met het begrip *resillience* gewerkt). Waarom zou die veerkracht niet in de wil tot autonomie, tot afwentelen van overheersing zijn te herkennen?
Als halverwege de jaren zestig een aantal van die resilliente types elkaar in Amsterdam treft, beleven zij 'het anarchisme' dat in Provo (1965-1957) tot uitdrukking komt. Hoewel een lokale affaire gaat het de hele wereld over. Nadere bestudering leert dat het zich bedient van een aantal anarchistische uitgangspunten. Dan begint het 'reloaden'.
Vrouwen herontdekken hun ondergeschikte positie en een nieuwe golf van feminisme zet op. Waar dit zich met anarchisme mengt floreert het anarchafeminisme. Het anarchisme van de jaren zeventig rekent af met de heersende regenteske kliek (een kliek die kennelijk ook over de nodige veerkracht beschikt, want die komt weer terug).
Nu is het de beurt aan ondermeer de bewegingen van andersglobalisten, van Occupy, van de 'verontwaardigden', naast andere libertair ingestelde sociopolitieke groepen en anarchisten. Er wordt gesproken over 'hedendaags anarchisme', maar onveranderd klinkt het aloude: *Geen god, geen meester!*

JAARKRONIEK VAN DE ANARCHIE (2011)

Dit artikel is beduidend langer dan de kroniek van verleden jaar, en dat heeft een reden. In het afgelopen jaar heeft zich een massale onderstroom van verzet gemanifesteerd, die vanuit pure belangenstrijd het bestaande stelsel van staat en kapitaal ter discussie stelt. Terwijl het geldkapitalisme zich ontwikkelt als een eigenstandige politieke macht van speculanten in staatsobligaties, die zelfs aan een organisatie als de Europese Unie dictaten oplegt die aan elke illusie van democratie een einde maakt en alleen staatsuitgaven gedoogt voor repressie en politie, groeit er onder brede volksmassa's een nieuwe vorm van revolutionaire bewustwording. Er worden revolutionaire organisatieprocessen zichtbaar, die aarzelend een antwoord bieden op dit in toenemende mate totalitaire systeem.

Arabische lente

De fruitventer Moammed Bouazizi die zich in december 2010 in de Tunesische stad Sidi Bouazid in brand stak, overleed op 4 januari van het afgelopen jaar aan zijn verwondingen. Dat was het signaal voor de Tunesische opstand, die vanuit de periferie de hoofdstad bereikte. Vanaf dat moment veranderde het beeld van het Midden-Oosten in de wereldgeschiedenis en bleek dat er naast de seculiere dictaturen van het type Mubarak, Assad en Ben Ali en de 'politieke islam' van de Wahabieten, Salafieten of de Moslim Broederschap ook een derde stroming bestond: die van het volksverzet van onderop tegen elke vorm van staatsgezag en dictatuur met een steeds duidelijker streven van directe democratie en eigen initiatieven voor een federalistische samenleving. In Egypte, Tunesië, Algerije, Marokko, Bahrein, Libië en Syrië gingen plaatselijke organisaties de straat op.
Het Tahrirplein in Kairo werd symbolisch omdat actievoerders voor het eerst weigerden naar huis te gaan en het plein tot een alternatieve wereld ombouwden. Maar door de omvang van de massa's op dat ene plein verliest men uit het oog dat in andere steden hetzelfde gebeurde en dat de organisatie van de actie en de logistieke steun gebaseerd werden op een decentraal stelsel van wijkcomités, volkscomités, comités ter bescherming van de revolutie. Zij hadden alle gemeen dat zij handelden vanuit plaatselijke algemene vergaderingen, die het afteden van corrupte gezagsdragers eisten en zeggenschap organiseerden over hun directe levensomstandigheden.
In Egypte en Tunesië kregen deze bewegingen steun van stakende arbeiders en moesten de heersende regeringsleiders wijken, om in eerste instantie plaats te maken voor nieuwe tirannen. En bij die val kwamen de verhalen uit het verleden los. Bijvoorbeeld over een staking in de fosfaatmijnen in Gafsa (Tunesië) in 2008, waarbij de arbeiders door het leger werden afgeslacht, maar de vrouwen naar de hoofdstad oprukten om hun martelaren te tonen. Daar was het een antwoord dat sterker was dan wat de corrupte kaders van de corporatische eensheidsvakbond UGTT konden verdragen, die voortaan zouden worden geconfronteerd met een basisbeweging van de achterban. Locale eenheden van de UGTT steunden de plaatselijke revolte. Een centrum voor democratie in Kairo als antwoord op de gemanipuleerde parlementsverkiezingen van datzelfde jaar in Egypte, dat zich uitbreidde als een sneeuwbal en dat nu de basis vormt voor allerlei onafhankelijke syndicalistische vakbonden.

Kansen voor anarchie?

Het volk neemt dus geen genoegen meer met een louter symbolische machtwisseling aan de top. Het verzet blijft doorgaan, omdat de volksorganisaties in de arme wijken en regio's een eigen macht vormen: de wijk- of dorpsvergaderingen geven aan wat de verlangens zijn. Na de val van Mubarak werd het Tahrirplein herhaalde malen bezet, en hetzelfde is het geval geweest met de Kasbah in Tunis met de val van Ben Ali. In Egypte

klaagt de bevolking nu het militaire regime aan; het maakt duidelijk dat de ideologische mythe van de soldaten als vrienden van het volk een illusie is, zoals Nagieb Mahfouz al schreef... Wat ervan tot de Westerse media doordringt zijn de berichten van nieuwe arrestaties, schijnprocessen van burgers voor militaire rechtbanken en martelingen en het optreden van al dan niet 'religieuze' straatbenden.

Een van de twaalfduizend slachtoffers is de antimilitarist Maikel Nabil Sanat, die ook in hoger beroep veroordeeld is. Hij was vanaf augustus in een hongerstaking die op 31 december zijn 131ste dag in ging. Het regime schijnt de steun te krijgen van de Moslim Broederschap en misschien ook de Salafieten, die hopen dat zij hun regeringsmacht in naam van Allah effectiever aan de gelovige burgers kunnen opleggen.

In Tunis gaat de opstand verder. Met de organisatie van volkscomités die in plaatsen als Medenine en Sidi Bouazid de besturen hebben vervangen door hun eigen algemene vergaderingen zijn ook in Tunesië de problemen niet opgelost. De 'monumentale' Kasbah van Tunis is na herhaald nieuwe bezettingen tot militair gebied verklaard en permanent met tanks bezet; fototoestellen van toeristen worden gecontroleerd. Officieel hebben op 26 oktober verkiezingen plaats gevonden, maar de helft van de bevolking en een meerderheid van de jeugd hebben zich bewust van stemming onthouden.

Van 29 september tot 2 oktober vond in het land een internationale antiautoritaire bijeenkomst plaats, die leidde tot de Verklaring van Tunis, waarin werd opgeroepen tot internationale solidariteit tegen de staat. Daarbij waren ook Marokkanen en Algerijnen betrokken en ook waarnemers uit anarchistische bewegingen in Frankrijk. Het werd tijdens deze conferentie duidelijk dat in de aangrenzende landen het uitblijven van een opstand slechts schijn is geweest. Ook daar heerst druk van onderop, zoals door de 22-februaribeweging in Marokko.

In alle bovengenoemde landen zijn proclamaties verschenen van anarchistische organisaties en onafhankelijke vakbonden, die zich met elkaar verenigen. Dergelijke bewegingen waren er ook in de beginweken van de opstand van Libië, waar anarchisten in Benghazi en Tobroek protesteerden tegen de interventie van de Navo. Volgens hen zou deze interventie leiden tot militarisering van het land en vernietiging van alle basisinitiatieven. Dergelijke geluiden zijn er ook uit Syrië, waar de volksopstand tijdens het verschijnen van dit blad zijn tweede jaar ingaat.

Berichten over actieve anarchisten in het Midden-Oosten vallen samen met berichten over de totstandkoming van een internationale federatie van anarchisten aldaar, met perspectieven voor samenwerking van anarchisten in Irak, Iran, Jordanië, Libanon, Syrië en Turkije. Met uitzondering van Jordanië zijn dit ook landen waar Koerdische minderheden actief zijn. In dit verband zou men kunnen denken dat die in hun streven naar samenwerking tot de overtuiging zijn gekomen dat nationalistisch staatkundig denken geen oplossing biedt – daarvoor zijn de historisch gegroeide tegenstellingen te groot – en nu een breder perspectief zien in een federalistisch Midden-Oosten van onderop. Deze speculatie zou men kunnen versterken met vergelijkbare opvattingen bij de Palestijnen, die immers ook in meerderheid 'statenloos' zijn.

Daarnaast zijn er berichten over een toenemend antimilitarisme in Turkije, ofwel om principiële gewetensbezwaren, ofwel omdat de jeugd zich keert tegen de binnenlandse oorlog tegen de Koerden. Het is daarom te hopen dat het niet tot enkele berichten blijft en dat dit streven aansluiting vindt bij het Charter van Tunis van 2 oktober.

Of deze beweging zich ook uitbreidt naar de Golfstaten? Behalve in Jemen hebben deze staten een soort Warschaupact gesloten, waarin de soennitische legers wederzijdse bijstand bieden in staten die geen antwoord hebben op opstanden van de massa's, die veelal uit etnische minderheden zouden bestaan. De onderdrukking van 'shi'itische' minderheden in Bahrein is daarvan het afschrikwekkende voorbeeld. Maar waar in Syrië de opstand niet te onderdrukken is, blijft de oppositie binnen de Golfstaten zwak. Daar kent men geen proletariaat van *precairen*, althans men ziet ze niet: de grote groep gastarbeiders en immigranten, die niet onder de burgers gerekend worden en met koeliecontracten in aparte kampen wonen. Zij hebben niet meer de vrijheid van de Palestijnen in het Koeweit van weleer, voordat ze na de Eerste Golfoorlog door hun broodheren als collaborateurs van Sadam Hoessein het land uit werden gezet.

En Syrië? Een democratische eenheidsstaat is daar gezien de bevolkingssamenstelling een *contradictio in terminis*; die is gelijk aan die van Libanon. Een oppervlakkige analyse volstaat om vast te stellen dat er geen andere mogelijkheid is dan federalisme van onderop, omdat de vorming van een eenheidsstaat evenmin als in Irak of Libanon zelf een bevredigende oplossing biedt. Want de *Blut-und-Eisen*methode à la Bismarck (of Stalin?) is al door de Assads uitgeprobeerd.

Engeland

Kan men de bezettingsbewegingen in Europa beschouwen als een navolging en voortzetting van wat voortaan de 'Arabische lente' wordt genoemd? Dat is slechts ten dele het geval. Massabewegingen met algemene vergaderingen waren er al in de Griekse steden in 2008-2009 en in de stakingsbewegingen in Frankrijk in 2010. Maar na de landelijke algemene vergadering van de plaatselijke blokkadecomités van 6 november in Tours werd het stil in Frankrijk en het is opvallend dat juist daar deze bezettingsinitiatieven zich niet hebben herhaald. Ook in Griekenland verloor de anarchistische beweging aan invloed: Atheense centra geraakten in handen van fascisten en moesten heroverd worden, waardoor de beweging radicaliseerde, gedeeltelijk onderdook en er affiniteitsgroepen opdoken die zich profileerden als afzonderlijke *zwarte blokken* voor wie het revolutionair geweld van het straatgevecht het enige dogmatische criterium voor de ware anarchie was: elke andere actie was 'kleinburgerlijk' en diende met gelijke wapens bestreden te worden. Het gevolg hiervan was dat de bezettingsbewegingen in Griekenland tegen de crisismaatregelen in 2011 zijn begonnen als onafhankelijke initiatieven van de bevolking en dat de anarchisten van Syntagma zich daarvan onderscheidden.

Maar hadden de 'verdwenen' bewegingen in Griekenland en Frankrijk een decentraal plaatselijk en regionaal karakter, dat is nog sterker het geval in de landen waar de pleinbezettingen door *indignados* of *occupiers* hebben plaats gevonden.

Overigens hebben over geheel Europa de bezettingsbewegingen en burgerinitiatieven binnen de bestaande anarchistische beweging tot discussie geleid. Dat begon al in Engeland, waar zich naast de zich uitbreidende anarchosyndicalistische beweging twee stromingen begonnen te ontstaan: die van het zwarte blok met radicale straatgevechten om in de wijken een opstand te organiseren en de ludieke burgerbeweging UK Uncut, die actie voerde tegen de belastingontduiking van grote bedrijven.

Reeds doken voor en achter de kerstetalages van 2010 nep-belastinginspecteurs op om dwangbevelen en aanslagen te overhandigen, en rond de jaarwisseling gingen plaatselijke actievoerders voor het eerst tot bezetting van bankgebouwen over om daarvan tijdelijk de ziekenhuizen, kindercrèches en bibliotheken te maken die de bevolking vanwege belastingontduiking nu door bezuiniging moest ontberen. Men voerde dus directe actie, maar alleen om eisen te stellen aan de regering om bezuinigingsmaatregelen te vervangen door belastingheffing op plaatsen waar het geld was. Hiertegen kwamen bedenkingen: was dat beroep op de staat voor een andere politiek geen reformisme, waarom werd er geen propaganda tegen de staat gevoerd? Het antwoord kwam van de machtshebbers zelf.

Het zwarte blok, de radicale arbeidersbeweging en UK Uncut kwamen elkaar namelijk tegen op 26 maart, toen er gelijktijdig een

massastaking met demonstratie plaats vond in Londen en UK Uncut de deftige delicatessenwinkel Fortnum and Mason in Oxford Street bezette. 260 mensen werden krachtens antiterrorismemaatregelen in overvalwagens gestopt, en als anarchisten berecht. Intussen werden stakingsdemonstraties door de politie de binnenstad ingejaagd, wat leidde tot vernielingen door het zwarte blok. Hierna volgden tal van politierazzia's waarbij op basis van speciale regeringsvolmachten zonder onderscheid anarchisten, hooligans en jongeren met een donkere huidskleur werden opgepakt of achtervolgd.
Met name het laatste heeft geleid tot de rellen in wijken als Tottenham van 6-9 augustus, waarin de idealen van het zwarte blok definitief de bodem werden ingeslagen. De hoop dat vanuit het strijdbare geweld het proletariaat zich zou verenigen tegen de machtigen en een eenheid zouden vormen tegen de politie bleek ijdel, omdat plunderaars en brandstichters zich niet alleen te buiten gingen aan de grote belastingontduikende bedrijven, maar ook aan woningen en winkels van de proletariërs zelf. En de directe actie die daarop volgde, keerde zich tegen hen: evenals in Egypte werden zelfgeorganiseerde comités opgericht, die de wijken tegen hooligans gingen beschermen.* Het 'proletarisch geweld' keerde zich dus tegen zichzelf en gaf aanleiding tot felle interne discussies.
Maar de Uncutbeweging breidde zich inmiddels uit tot de Verenigde Staten waar ook incidentele pogingen tot bankbezettingen kwamen, en die beweging breidde zich uit en reageerde op verdere ontwikkelingen in Europa.

Indignados

Want daar werden op het vasteland, met name in Zuid-Europa bezuinigingsmaatregelen voorgesteld of erdoor gedrukt, meestal gepresenteerd als dictaat van de EU. Daarbij moet je niet alleen denken aan *de afbraak van de verzorgingsstaat*, maar ook aan verhoging van de btw, invoering of verhoging van huizenbelastingen, verlenging van de werkdagen, verhoging van pensioenleeftijden, afschaffing van vakantiedagen, loonsverlagingen, prijsverhogingen in het openbaar vervoer en carte blanche voor allerlei andere prijsstijgingen.
In Portugal, Spanje en Italië leidde dat tot opstand tegen de regering. Op 23 maart blokkeerden driehonderd tot vijfhonderdduizend mensen, die geen enkele band hadden met enige politieke partij, de Avenida da Liberdade in Lissabon om te protesteren tegen de armoede. Dat was een begin van vele massa-acties die in dat jaar werden herhaald. In Spanje besloot op 15 mei een bezetting van honderdduizend *indignados* op de Puerta del Sol ter plaatse te blijven. Datzelfde gebeurde in tal van andere steden, uiteindelijk tachtig. Hier was de eis basisdemocratie, als reactie op de regionale verkiezingen, die eind mei zouden plaats vinden.
Was dit nu een protest tegen het parlementaire stelsel en een begin van een basisbeweging tegen de staat? De uitkomst van wat men propageerde werd bepaald in algemene vergaderingen. In diverse steden werd gewoon propaganda gevoerd voor 'kleine politieke partijen' of tot de vorming van een partij Democracia real ya (DRY: wij willen echte democratie), maar in Barcelona besloten de anarchisten mee te doen en het niet tot een politieke partij te laten komen: binnen de organisatie gingen zij discussies aan met 'principiële geweldloosheid' en met centralistische vergaderingen. In Baskenland werden de pamfletten van sommige bezettingskampen door anarchisten geredigeerd.
Waar de macht van staat en kapitaal principieel ter discussie werd gesteld, besloot men wijkcomités te vormen, en deze kregen in Barcelona de overhand. Per slot van rekening werden de bezetters vandaaruit voorzien van eten en infrastructuur, zodat de beweging niet alleen op de pleinen bleef, maar ook verder in de steden zou groeien. In Valencia had dit tot gevolg dat op de campus van de universiteit het onderwijssysteem ter discussie werd gesteld en er een studentenbezetting voor het universiteitsgebouw ontstond. Deze

bezetting met discussie over een alternatieve universiteit duurt nog steeds voort. In Madrid en Sevilla, waar DRY de overhand kreeg, verliepen de bezettingen en dat was de aanleiding dat men er rond 10 juni een einde aan maakte.
De bezettingsbeweging kreeg navolging in Griekenland en Israël, en in beide gevallen is het antiautoritaire verzet reden tot interne discussie. Op 25 mei werd in Athene voor het parlementsgebouw op het Syntagmaplein een tentenkamp opgebouwd, deels door anarchisten, maar ook door verontwaardigde burgers. Dit vond navolging in andere steden. Voor een deel vielen deze bezettingen samen met de steeds terugkerende stakingsbewegingen van de vakbonden, met name op 28-29 juni, de slag om Syntagma, met stakingen, 30 juni ontruiming. Het verloop van massastakingen: het is moeilijk voor arbeiders om los te komen van de eigen organisatie (de communistische partij steunt de politie).
Op 14 juli begonnen in Israel burgers te protesteren. Bij de omvangrijkste bezettingen horen die van Tel Aviv en Jeruzalem, omdat de Palestijnse oorlog tot in Israël tot goederengebrek en hoge woonkosten had geleid. Met honderdduizend mensen in tenten leek het de omvangrijkste bezetting buiten de VS te worden. Binnen deze massabeweging proberen de *Anarchists against the wall* aansluiting te zoeken, om van sommige landgenoten te horen dat die de oplossing zoeken in uitbreiding van de Israëlische nederzettingen in Palestina en de landroof op de West-Bank.

Occupy Wallstreet

Een Noordamerikaanse reactie op deze Europese bezettingen volgde door een oproep in het julinummer van Canadese blad *Adbusters* aan de hele Amerikaanse bevolking om Wallstreet te bezetten. De oproep kreeg aansluiting van de Uncutbeweging, Food not Bombs en andere plaatselijke anarchistische bewegingen van allerlei slag, evenals overigens van de communistische Workers World Party en de trotskistische ISO. Doel was om door actie van onderop propaganda te voeren voor een geweldloze massaorganisatie van de 99 procent tegen de 1 procent die de wereld dicteert en het begin van een revolutie te prediken. De site *Occupy Wallstreet* stond en staat nog steeds open voor iedereen die op zijn wijze bijdraagt aan het revolutionaire gedachtegoed, of het nu om parlementaire burgerrechten gaat of om opheffing van de staat.
Toen op de aangekondigde datum 17 september de beweging daadwerkelijk naar Wallstreet oprukte, volgden spontaan 1364 steden met elk honderden, duizenden of tienduizenden *occupiers*, die niet alleen tijdens hun bezetting algemene vergaderingen hielden, maar ook in de wijken met hun buren. Daar zijn er intussen wel wat meer bij gekomen! Een belangrijke rol speelden de plaatselijke vakbonden en veteranen, welke laatsten een bittere smaak hadden van hun optreden in Irak en Afghanistan, ervan bewust dat zij zich niet hadden ingezet voor 'het vaderland', maar voor de 1 procent in Wall Street.
Toen de politie in steden als Boston de bezettingsbeweging begon te ontruimen en op veteranen insloegen, riepen veteranenbladen hun aanhang op om de bezetters geweldloos te beschermen. In tegenstelling tot Egypte nam dit militair optreden dus een antimilitaristisch karakter aan. Ook actieve vakbondsleden (organizers van de SEIU) en prominenten van kerkelijke welzijnsinstanties belandden in de gevangenis.
De samenwerking tussen vakbonden en opstandige bezetters kreeg op 2 november een hoogtepunt in Oakland (Californië) toen het politieoptreden tegen tienduizend bezetters voor het stadhuis leidde tot een ernstige verwonding van een veteraan. De bezetting werd niet alleen hervat, maar er kwam een algemene staking, waarbij onder meer de haven volledig werd geblokkeerd. Op 12 december werd deze actie herhaald omdat havenarbeiders protesteerden en in wilde staking gingen. Dit breidde zich uit in diverse havens in de VS en Canada. *Occupiers* voeren ook steeds meer directe acties uit voor con-

crete doeleinden: zo verzetten wijkcomités zich tegen huisuitzettingen door panden te bezetten of terug te kraken, en de syndicalisten van de IWW beginnen in Ontario sociale eisen te stellen. In Seattle is een solidariteitsnetwerk (Seasol) opgericht dat juist deze concrete vraagstukken door directe actie probeert aan te pakken

Op 15 oktober werd na een oproep om globale solidariteit de Occupybeweging wereldwijd. In vele landen waren er bezettingen. Vanuit diverse Europese hoofdsteden, in Sydney, Tokio, Hongkong, Jakarta, verspreid over Nieuw-Zeeland kwamen er berichten van honderden bezetters. In Londen gaven de bezetters voor de St. Paul's Cathedral aanleiding tot hevige protesten tegen het kerkbestuur, omdat die haar niet in overeenstemming van de waardigheid van de eredienst achtte! De prelaten moesten inbinden en een kerkelijke functionaris moest aftreden. In Nieuw-Zeeland namen bezetters terreinen in beslag en introduceerden daarmee de kraakbeweging.

Anarchisme?

Je kunt niet zeggen dat de *Occupy*beweging anarchistisch is, zeker niet overal. Juist omdat de bezettingsbewegingen plaatselijke initiatieven zijn, verschillen de opvattingen binnen anarchistische bewegingen naargelang zij ervaringen hebben met plaatselijke *occupiers*. We zagen al hoe Spaanse anarchisten plaatselijk zich met de *occupiers* identificeren. Maar de anarchosyndicalistische CNT in Granada neemt afstand, omdat de *indignados* daar oproepen om te stemmen op kleine politieke partijen, zo ook in Cordoba. Een van de redenen om op te breken was dat DRY in sommige plaatsen zelf regels begon op te stellen en binnen de beweging een bureaucratie begon te vormen.

De Amerikaanse theoreticus David Graeber, die in 2011 in Appelscha optrad, beschouwt bijvoorbeeld de Amerikaanse *occupiers* zonder meer als anarchistisch. Maar in Denver neemt de Anarchist Black Cross afstand omdat zij de plaatselijke bezetting te centralistisch vindt. Het anarchistische comité in Seattle Seasol vreest dat de Occupybeweging voor de anarchie verloren zal gaan als een grote groep zich in de verkiezingen van het komende jaar zal inzetten voor Obama. De IWW ontwerpt tenslotte een strategie om de achterban van de vakbonden tot klassenstrijd te organiseren; er zijn kaders die zich na Oakland tegen *Occupy* keren en daarop moet van onderop een antwoord komen.

Ook bij de Arabische lente plaatsen sommige kameraden kanttekeningen. Tijdens een lezing van een Algerijnse medeopsteller van het Charter van Tunis, bij gelegenheid van een internationale anarchistische bijeenkomst in Milaan vraagt een toehoorder hoe het staat met de bestrijding van de godsdienst. Deze vraag komt ook aan de orde als de internationale secretaris van de Franse anarchistische federatie een vergadering belegt met enkele Tunesische anarchisten op 28 december. Hij rapporteert: 'Op dit moment gaan ze vragen uit de weg die irriteren, met name de godsdienst die ze niet rechtstreeks willen aanvallen om zich niet van de volksmassa's te isoleren. Daar komen ze later op terug als ze de sociale kwestie hebben opgelost.'

Deze verschillen sluiten niet uit dat er in toenemende mate een stroming is ontstaan waarin mensen zelf een weg zoeken naar een maatschappij zonder kapitaal, loonslavernij en staat, en zelf actief discussiëren over de verdeling van grondstoffen en arbeidstijd door en met zeggenschap van henzelf, en de resultaten daarvan vertalen in termen als vrijheid en gelijkheid en in organisatievormen als dorps, stads- en wijkcomités en algemene vergaderingen zonder leidersbeginsel. En overal waar dit wordt herkend, wordt in ieder geval anarchistische propaganda gevoerd en worden basisbewegingen door anarchisten herkend.

Zoals ook in Rusland. Op 4 december won de eenheidspartij van Wladimir Poetin de parlementsverkiezingen met een nipte meerderheid. Daarbij bleek de fraude zo evident dat het volk tegen de uitslag protesteerde. In de loop van de maand groeiden de protesten, totdat op 24 december honderdduizenden mensen de straat op gingen om de politie te trotseren. In de menigte kon men duidelijk de roodzwarte vlaggen en de leuzen zien van anarchisten, die de bevolking ervan probeerden te overtuigen dat zij de sociale strijd moesten voeren zonder staat. Of zij daarvan de anderen (voormalige leninisten, populistische nationalisten, liberalen) konden overtuigen? Men zag wel dat de politierepressie zich tegen hen concentreerde… (Zie elders het artikel van Bas van der Plas – red.)

Is dit de *cliffhanger*, die zijn schaduwen voor 2012 vooruitwerpt? Op het Malieveld in Den Haag trotseren nog steeds een veertigtal tenten van *occupiers* de wintermaanden.

Jan Bervoets

*Het verschil met Egypte is dat de 'hooligans' geen rekruten waren van Mubarak of andere legerautoriteiten, maar personen die al lang op buit uit waren.

UIT HET LAND VAN PROUDHON 18

'Er wordt niet gezocht naar belangrijke informatie, maar naar informatie die gevoelig is om door het publiek gewaardeerd te worden.' Dit is de reactie op een vraag aan een van de Franse 'verbijsterde economen', André Orléan, in een vraaggesprek van bijna twee pagina's in het Franse dagblad *Le Monde* van 22 januari 2012. Ik ben zelf ook verbijsterd. Je hoeft daar dus geen econoom voor te zijn…

Financieel kapitalisme

Het blijkt namelijk dat er redelijk wat economen rondlopen, die al lang geleden uitlegden dat het fout moest gaan met het financieel kapitalisme. Een aantal van hen tekende in 2010 het 'Manifest van de verbijsterde economen'. En nu zijn ze uitgekomen met een tekst *Verander de economie! Onze voorstellen voor 2012*. Niets revolutionairs overigens.

Wat tot nu toe gebeurt, is de financiële markt te laten regeren en dat is van de gekke natuurlijk. De financiële markt gaat over 'niets', legt Orléan uit. Die markt rust op subjectieve en speculatieve gokspelen. Het gaat om markten van beloftes, men koopt en verkoopt 'anticipaties'. Om die reden is de financiële markt van nature mobiel, labiel, vol met oncontroleerbare uitglijers. Zo'n markt produceert onvermijdelijk zeepbellen, die kapot klappen tegen de werkelijkheid.

Wel nu, de liberale theorie wil ons doen geloven dat de financiële markten duidelijke waarden, objectieve prijzen verschaffen en dat dit samenstel leidt tot zelfregulatie. Aldus wordt volgens Orléan de 'financiarisatie' aan het volk verkocht. Deze constructie wordt door opeenvolgende crises ontmaskerd als 'fout', tenminste vanaf 1987 tot aan de financiële tsunami van 2007 en de huidige crisis toe. Hoe dat komt? Men heeft het bestuur van de maatschappij uit handen gegeven aan de financiële wereld en die denkt alleen aan zelfverrijking. Dat is kort door de bocht, maar daar komt het wel op neer.

Onderwereldkapitalisme

Het gaat om kapitalisme buiten de wet om, zo leest men in het boek van de Franse onderzoeksjournalist Marc Roche, die zich al vele jaren op een kritische manier met deze materie bezighoudt. In zijn *Le capitalisme hors la loi* (Éditions Albin Michel, Paris, 2011) heeft hij zijn studies en observaties bijeen gebracht. Het gaat over het onderwereldkapitalisme, het duistere kapitalisme, dat zich buiten de wet heeft gesteld. Het is het agressieve en destructieve kapitalisme.

We wisten het natuurlijk al, maar het is verbijsterend om bij Roche te lezen hoe dit duistere kapitalisme zich via allerlei sluipwegen (zoals de Kaaimaneilanden, Hongkong) aan het juridisch-economische controlesysteem weet te onttrekken. Om zijn betoog reliëf te geven, heeft hij de financiële wereld ingedeeld in drie gescheiden maar nauw met elkaar verbonden kringen. De eerste kring is die van het kapitalisme in het daglicht, de tweede verkeert in de schaduw en de derde

is ronduit maffioos.
Is daar nog iets tegen de doen? De verbijsterde econoom Orléan, hierboven uit *Le Monde* geciteerd, heeft zijn hoop gezet op het terugbrengen van de controle over de financiële belangen bij de politiek, want nu is het andersom: de financiële markt regeert. Het primaat moet bij de politiek liggen om het exploiteren van financiële belangen in bedwang te houden, want op dit moment is de (Europese) democratie volstrekt onmachtig en volgend. De financiële markten blazen de democratie op. Maar over welke democratie spreken we hier? Wel het blijft gewoon 'parlementarisme' en dus is het zeker niet afgelopen met de macht van het kapitaal, zo schat ik in.
Als je 'kapitaal' zegt, dan zeg je *dominantie*, overheersing. Een kapitalistische maatschappij bestaat inherent uit twee 'klassen': zij die de kapitaalsbelangen beheersen en zij die voor het dienen van die belangen worden overheerst. Een kapitalistische maatschappij kent dus structureel een onder/bovenschikkingsorde.
Natuurlijk worden er allerlei onthardingsmaatregelen getroffen en 'geniepige verzachters' (*douceurs insidieuses*) aangeboden, zoals de Franse politicologe Béatrice Hibou ze noemt in haar boek over 'dominantie', waarvan zij de 'anatomie' in kaart heeft gebracht.

Repressie

In de 'schaduw van de blote repressiemiddelen' worden mensen in bedwang gehouden, leest men ook, maar anarchisten wisten dat al. Mede hun ervaringsdeskundigheid herkent men in haar geboekstaafde analyse, getiteld *Anatomie politique de la domination* (Éditions La Découverte, Paris, 2011). 'Blote repressiemiddelen'? Is de voorstelling van zaken niet overdreven?
In *Le Monde* van 10 januari 2012 is te lezen dat er illegaal door Franse overheidsinstanties wordt afgeluisterd en illegaal navigatiemateriaal op een automobiel wordt aangebracht. Dat is aan de orde in de 'affaire Tarnac' (de groep mensen die van 'terroristische' activiteiten wordt verdacht). Het wordt niet eens meer ontkend. Onderzoek naar dat illegaal overheidshandelen wordt wel afgehouden, door de Franse procureur. Niet verwonderlijk, want die staat in hiërarchische lijn met de 'chef d'État', de Franse president Sarkozy, de zetbaas van de Franse rijken.
Ten behoeve van het opzetten van een politieke politie in dienst van het Elisée heeft Sarkozy in juni 2008 per decreet een contraspionagedienst in het leven geroepen (de DCRI, afkorting voor Direction centrale du renseignement intérieur). Alle controle over deze dienst, ook de parlementaire, wordt buiten de deur gehouden. Overigens, met 'deuren' weet deze dienst raad: er wordt gewoon bij mensen ingebroken om aan gegevens te komen, onderwijl worden aangetroffen computers leeg gemaakt.

Het is allemaal te lezen in een boek van drie journalisten, getiteld *L'Espion du président*. Die dienst houdt zich ook bezig met het volgen van politieke tegenstanders van Sarkozy, zoals het onderzoeken van het zogenaamde 'alcoholisme' van de leiding van de Socialistische Partij, mevrouw Martine Aubry (tijdens de procedure om een socialistische presidentskandidaat te kiezen). Dit alles paginagroot uitgemeten in *Le Monde* van 21 januari 2012.
De positie van de onderzoeksrechters zijn onderwijl behoorlijk verzwakt, terwijl die van de procureurs versterkt zijn. Sommigen onder de procureurs denken zich inmiddels van alles te kunnen permitteren, zoals ook het opdracht geven tot afluisteren van journalisten en rechters. Enkelen van hen liggen onder vuur, omdat verschillende onderzoeksrechters het illegaal handelen van diensten onder de loep hebben genomen (zoals een zaak waar gedetailleerde telefoonfacturen van journalisten zijn 'opgevraagd'; een affaire uitgebreid behandeld in *Le Monde* van 21 januari 2012; het betreft journalisten van die krant).
Er zijn meer onderzoeksrechters die zich manifesteren en wel zodanig dat *Le Monde* kopt: 'De wraak van de onderzoekrechters' (21 januari 2012). Zo heeft nu ook een onderzoeksrechter in de affaire Tarnac – die in november 2008 begon – op 3 januari 2012 een onderzoek gelast naar de illegale praktijken van de overheid.
In die affaire is mede aan de orde dat processen verbaal zijn 'herschreven' (ten nadele van de verdachten in de affaire). Dat herschrijven is ook al niet ongewoon. 'De politie van de politie heeft voor een deel uitgeschreven afgeluisterde gesprekken herschreven', kopt *Le Monde* van 17 januari 2012. Dat herschrijven vindt plaats om belastende telefonische gespreksonderdelen van politiemensen te maskeren, zodat zij met hun frauduleus handelen kunnen wegkomen. Een onderdrukkingssysteem in de spiegel!

Groen kapitalisme?

Is er nog iets opwekkends om mee te eindigen? Al heb ik daar een titel voor, die hoopvol stemt, kom ik toch niet veel verder dan de terechte waarschuwing dat duurzaam produceren en 'groen kapitalisme' wel minder vervuilt, zodat er langer vervuild kan worden… Er moet dus fundamenteel het een en ander veranderen: coöperatie in plaats van concurrentie; regionalisatie, niet mondialisering; snelheidsbegrenzing in plaats van de 'cult' van de snelheid. We hebben dit soort zaken vaker horen bepleiten en de Franse activist Paul Ariès houdt zich daar al langer mee bezig, zo blijkt uit zijn boek *La simplicité volontaire contre de mythe de l'abondance* (Éditions La Découverte, Paris, 2011, herdruk).

Tot slot een blik geworpen in *Le Monde libertaire* nr. 1656 (19-25 januari 2012). Daarin ondermeer aandacht voor de overnameperikelen van de Franse ferrymaatschappij die in het Kanaal boten in de vaart heeft tussen Frankrijk en Engeland. Die maatschappij zou in handen van de werknemers kunnen overgaan in de vorm van een door arbeiders beheerde coöperatie. Het artikel licht toe hoe de beheersverhoudingen er in de betreffende constructie uitzien.
Als er aan fundamentele verandering wordt gedacht is het de vraag of zo'n coöp kan werken zonder zich in het kapitalistische stelsel te integreren. Wie zich met het onderwerp 'anarchisme en economie' bezighoudt, zou toch eens in de richting van de 'sociale en solidaire' economie kunnen kijken. Wellicht zijn daaraan vruchtbare gedachten te ontlenen. Het bedoelde artikel lijkt me mede met dat doel geschreven.
Thom Holterman

STERKE VERHALEN 10

Seksueel misbruik in de Kerk

Toen ik ergens in de jaren '50 van de vorige eeuw mijn Eerste Heilige Communie deed in de Sint Willibrorduskerk van Oegstgeest, hing er over de gehele breedte van de balustrade die het koor van de kerk – dat was het aan de priesters en hun misdienaars voorbehouden domein – afsloot, een smetteloos wit kleed met daarin kunstig verweven letters die samen de tekst *Laat de kleinen tot Mij komen* vormden. Ik kon nog maar net lezen, dus ik heb die letters een voor een gespeld, maar ik kon toen niet bevroeden dat het de pastoors en kapelaans, de paters, de bisschoppen en de kardinalen waren die mij en mijn leeftijdgenoten tot hen wilden laten komen en dat alleen al in Nederland een paar duizend van allen die zich als plaatsvervanger van Hem op aarde beschouwden in de tijd die erop volgde en de jaren nadien deze oproep frequent in hun hoogstpersoonlijke orgastische beleving zouden omzetten.
Ik heb door puur geluk persoonlijk nooit last gehad van onwelgevallige toenadering door priesters, of was het omdat mijn vader in die jaren een bekend psycholoog was, auteur van een veel herdrukt en van officiële bisschoppelijke toestemming ('Imprimatur') voorzien opvoedingsboek voor katholieke gezinnen?
Een klein deel van mijn middelbare schooltijd heb ik doorgebracht op een katholiek gymnasium in het zuiden van het land en de paters van dat internaat zijn tot op heden niet in de verdachtenbankjes gezet, dus er is waarschijnlijk ook niets aan de hand geweest, maar dat de grens tussen normaal lichamelijk contact met de mensen aan wier zorgen je was toevertrouwd en misbruik flinterdun was, heb ik in die jaren maar al te goed beseft.
Zo vond ik het altijd al vreemd, dat er na het doven van de lichten op de slaapzaal nog geruime tijd jongens vertoefden op de aangrenzende kamer van de dienstdoende surveillant. Ik lag vrij dicht bij die kamer en vond het vervelend dat er zo lang licht bleef branden. Het gordijn voor het raam in de deur sloot niet goed en zo was het lastiger om snel in slaap te komen. Toen ik erachter was gekomen, dat het in die kamer om knapen ging die spierpijn hadden of andere kwalen, en zo ook wat langer mochten opblijven, simuleerde ik eens ook pijn in mijn knie. En jawel, nadat een vriendje van me voldaan zijn borst met 'Dampo' had laten inwrijven door de pater, wat ik vooral een merkwaardige vertoning vond omdat de behandeling nogal krachtig werd uitgevoerd, werd ook mijn knie na een warmtebehandeling onder een rode lamp zorgvuldig met een weldadige zalf ingesmeerd.
Naar mijn indruk destijds was het pure aardigheid van de betreffende pater, die ook geen moment zijn handen plaatste waar het niet hoorde, maar kort nadien hoorde ik toch verhalen van jongens die wél op vreemde sensaties leken te duiden. Het kon roddel zijn of fantasie, je wist het nooit met die verhalen, maar ik weet wel dat ik dat kamertje van toen af aan gemeden heb als de pest. Dat was niet moeilijk, want het waren toch meestal de slijmballen en lievelingetjes van de paters die er kwamen en daar wilde ik toch al zo min mogelijk mee te maken hebben.

Misbruik in de praktijk

In het boek *Rolduc. De laatste dagen van een Kleinseminarie* besteedt de schrijver, Twan Geurts, behalve aan vele andere zaken van belang op zo'n internaat voor priesters in spe ook aandacht aan gevallen van seksueel misbruik door een of enkele van de paters. Sommige van de praktijken die hem ter ore zijn gekomen door recente interviews met zijn toenmalige schoolgenoten zijn ronduit verbijsterend. Daarbij gaat het niet zozeer om het vooral door *de Volkskrant* benadrukte wangedrag van de latere star conservatieve bisschop Gijsen, die in de jaren '60 aan Rolduc verbonden was, maar om bijvoorbeeld het jarenlange vrijwel dagelijkse misbruik van één leerling.
Misbruik dat veel verder ging dan de beschrijvingen die je meestal hoort – een pater aftrekken tot hij klaar kwam of de nog ernstiger gradatie pijpen – want hier ging het om het 'van achteren nemen' van de jongen door de pater, in de besloten ruimte van diens eigen kamer.
Al even walgelijk was het, dat collega's van die pater drommels goed wisten, zoals Geurts nauwgezet beschrijft, dat hij zich aan dergelijke praktijken te buiten ging, maar er hoegenaamd niets tegen ondernamen. Dat laatste kun je je na lezing van het hele, voortreffelijk geschreven en goed gedocumenteerde, boek wel enigszins voorstellen, gezien de volslagen geïsoleerde en bewust gesloten bedoelde samenleving daar in dat Limburgse buitengebied, al blijft het een gotspe dat zoiets mogelijk is geweest.
Na langdurige ontkenning, tot in de belachelijke toonaard van 'Wir haben es nicht gewußt' door de voormalige kardinaal Simonis, hoogste baas van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland van 1983 – 2007, is dan op 16 december vorig jaar het lang verwachte rapport van de commissie Deetman gepresenteerd, waarmee de Nederlandse rooms-katholieke autoriteiten hoopten het eigen straatje eindelijk te kunnen schoonvegen. De commissie baseerde zijn bevindingen op rond de achttienhonderd meldingen, gesprekken met groepen slachtoffers en een enquête onder ruim achthonderd respondenten. Ook heeft de commissie met enkele daders gesproken, om hun kant van het verhaal te horen, en in archieven van kerkelijke instellingen gespit. Dat laatste bleek een moeizaam verhaal, want het merendeel van de gezochte dossiers bleek onverklaarbaar verdwenen of bewust vernietigd. Desalniettemin kon gedocumenteerd worden, dat in talrijke gevallen, ook als aangifte bij Justitie gedaan was, kerkelijke en justitiële autoriteiten in eendrachtige samenwerking hadden besloten niet tot vervolging over te gaan noch ook maar de slachtoffers anderszins genoegdoening te bieden.

Subtiele inforegie

Uiteindelijk concludeert de commissie dat het in de jaren van 1945-1981 om zo'n tien- tot twintigduizend slachtoffers van misbruik moet zijn gegaan. Zo hebben vrijwel alle media het althans gemeld. In werkelijkheid staat in het rapport een veel hoger aantal, namelijk: 'enige tienduizenden. Hiervan mag worden aangenomen dat enkele duizenden ernstige misbruikervaringen hebben opgedaan.' (Pag. 10 van de officiële samenvatting van het rapport). Bij de vaststelling van deze aantallen (de commissie spreekt van 'een wetenschappelijk onderbouwde schatting') is onder andere gebruik gemaakt van een surveyonderzoek door TNS NIPO onder ruim 34.000 Nederlanders van veertig jaar en ouder.
Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat één op de tien Nederlanders voor hun achttiende jaar tegen zijn of haar zin seksueel is benaderd door een meerderjarig niet-familielid. Bovendien kwam uit ander onderzoek de conclusie dat het risico op misbruik in instellingen als internaten, seminaries, kindertehuizen twee keer zo hoog lag als het landelijk gemiddelde.
Hoewel het verschil tussen 'tien- tot twintigduizend' slachtoffers en 'enige tienduizenden' triviaal lijkt, past het beeld van deze door de perspresentatie van het rapport subtiel geregisseerde informatieverstrekking in de desondanks nadien van diverse zijden opgekomen veronderstelling, dat de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland opnieuw niet ruimhartig schoon schip heeft gemaakt met dit rapport. Dat was trouwens al vóór de presentatie van het onderzoek aan de orde, vooral omdat het in feite een onderzoek in eigen huis, want in opdracht van de Rooms-Katholieke Kerk zelf, betreft. Stel dat voor 'enige tienduizenden' mag worden gelezen 50.000 slachtoffers van misbruik. Van 1945-1981 is 36 jaar, maakt per jaar gemiddeld 1388 slachtoffers, ofwel bijna vier per dag. Dan gaat het – let wel – steeds om andere kinderen, en het gaat ook niet over het aantal keren dat deze misbruikt werden. Dat aantal moet nog veel hoger liggen.
In dezelfde orde van manipulatie van infor-

matieverstrekking ligt de claim in het rapport-Deetman, dat op grond van de door de commissie ontvangen meldingen berekend is, dat 'in totaal ongeveer 800 namen van plegers te herleiden (zijn) tot personen die werkzaam zijn of waren in bisdommen, ordes en congregaties.' Op grond hiervan is er in diverse media op gewezen, dat het dus maar om enkele procenten gaat van de in de Kerk werkzame priesters en nonnen.
Ook allerlei mensen die zich nadien over het misbruik hebben uitgelaten, bijvoorbeeld Beatrijs Ritsema in *NRC Handelsblad* van 31 januari 2012, hebben dat getal overgenomen, waarbij de laatstgenoemde er op wijst dat het slechts gaat om 'iets meer dan 2 procent van de prelaten'. Wie het rapport ter hand neemt ziet echter meteen, dat dit een volstrekt willekeurig aantal is, want het is gebaseerd op de meldingen bij de commissie. Iedereen weet, dat slechts een fractie van de bezwaarden zich gemeld heeft bij de commissie. Ten dele omdat eenvoudig lang niet alle slachtoffers nog in leven zijn, maar in nog aanzienlijker mate omdat velen niet hebben willen reageren, uit schaamte of omdat het vertrouwen in zo'n onderzoek in eigen kerk nihil of gering was.

Factor: het celibaat

Zeker zo subtiel is de door de commissie Deetman gestuurde conclusie, dat 'het celibaat niet dé verklarende factor kan zijn voor de mate waarin seksueel misbruik binnen de rooms-katholieke kerk voorkomt.' Hiervoor bestaat, zo beweert de commissie, 'geen wetenschappelijke onderbouwing.' Ja, dat haalt je de koekoek. Zolang het niet wetenschappelijk onderzocht is, zal het ook niet wetenschappelijk onderbouwd kunnen worden. Maar dat wil nog niet zeggen dat je vervolgens kunt concluderen dat het celibaat niet de verklarende factor voor het misbruik kan zijn! En toch is dit precies de stelling die allerwege in de media weerklonk. Nog los van dat geraffineerde accentje op de letter e van het woordje de vóór factor. Véél te genuanceerd om uit te leggen aan de gemiddelde kranten/internet-lezer! Wreekt zich hier, dat de serieuze onderzoeksjournalistiek ook in Nederland intussen zorgwekkend verschraald is? Hoe dit ook zij, voor argumenten, waarom het celibaat wel beschouwd mag worden als belangrijke oorzaak van het misbruik binnen de Rooms-Katholieke Kerk leze men mijn artikel *Het Vaticaan versus de vrouw* in *de AS* 172 (De ellende van de religie). Het mag dan ook hoogst onwaarschijnlijk heten, dat het seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk vanaf nu alleen nog tot het verleden zal behoren.
Ook over hoe het nu verder moet zijn slechts sombere verwachtingen te schetsen. Kort voor het ter perse gaan van deze editie van *de AS* besteedde de Tweede Kamer een debat aan de kwestie. Waar je toch minstens zou mogen verwachten dat de officieren van justitie en rechters (?) die samenspanden voor de verdoezeling – en daarmee voor de jarenlange instandhouding – van de schennispraktijken der priesters, ter verantwoording zouden worden geroepen, was het enige waar de in andere zaken zo graag ferm acterende minister Opstelten zich toe geroepen voelde, het verzoek aan de Rooms-Katholieke Kerk én aan de commissie Deetman om het onderzoek uit te breiden tot vrouwen en meisjes in jeugdinternaten en dergelijke instellingen, aangezien dit punt in het rapport-Deetman onderbelicht blijft omdat zich relatief weinig vrouwen bij de commissie hadden gemeld.
Het verzoek van de oppositie om de rol van het Openbaar Ministerie nader te onderzoeken en het vervolgonderzoek naar het misbruik van meisjes door de overheid te laten uitvoeren, werd niet ondersteund door VVD, PVV en het CDA. De suggestie van SP-Kamerlid Sharon Gesthuizen, dat de CDA-achterban het verder in een kwaad daglicht stellen van de Rooms-Katholieke Kerk wilde voorkomen werd haar niet in dank afgenomen. Toch lijkt die suggestie allesbehalve ondergebracht te kunnen worden in de categorie Sterke Verhalen.
Boudewijn Chorus

DUBBELE BOTERHAM MET KAAS 3

'De soundtrack van ons leven' – zo heb ik mensen uit de Northern Soul Scene de muziek die zij vrijwel alleen van de dansvloer konden kennen horen noemen. Een scene die in het Noorden van Engeland en de losse onderdelen van het Verenigd Koninkrijk opkwam in de jaren zeventig en daarmee ongeveer samenvalt. Mijn soundtrack van de jaren zeventig heeft nogal wat andere bronnen. Wat je nu de publieke omroep noemt, toen eenvoudigweg 'Hilversum' geheten, had Vpro-Vrijdag, een totaalprogramma dat ook muzikaal interessant in elkaar stak en waar je in de vroege jaren zeventig je actie-agendapunten naar kon doorbellen. Ik heb het nummer jarenlang uit mijn hoofd geweten. De Vara had hier op zaterdagmiddag een nakomend broertje bij, *Dit is het begin* geheten, dat in de plaats van de tiener- en twintigersprogramma's op hetzelfde tijdstip kwam. Net toen ik geen tiener meer was werd de tiener op de radio afgeschaft. Dat was handig, je mocht dus blijven luisteren naar popmuziek (ook dat woord gebruikte je niet).

Spannender dan de staatsradio was de verschijning van een nieuwe zeezender die verrassend veel deejays uit de jaren van de Britse stations (1964-67) herbergde: Radio Nordsee International (RNI, noem het zoals u wilt). Nog spannender was vanuit Monaco op de late avond Radio Geronimo, echt subcultureel-subversief bedoeld, uitzendend naar Groot-Brittannië en dus ook in Neder—land te horen en het mocht ook in aantal maanden niet lang duren. 'Let's really make them sweat' zei de stem die af- en aankondigde en hij zette *Ohio* nog eens op van CSNY. Maar voor het einde van 1970 was dit alweer afgelopen. Geronimo herrees in 1973 nog een tijd als Radio Seagull vanaf het zendschip van Caroline, het station dat vanaf Kerst 1972 met alle haperingen die er blijkbaar bijhoorden hoofdzakelijk de soundtrack heeft verzorgd wat mij betreft – tot het schip zonk in maart 1980. Soms in de fading verijlende gitaarsoli die men in de kussens op de grond weggedoken aanhoorde met een boek of een rokertje bij de hand, of beide. En een goed glas erg slechte wijn.
Die gitaarsoli vormen de kern van wat 'men' nog steeds 'goed' lijkt te moeten vinden, zoveel jaar later. En ik luister er in verwondering naar voorzover ik het kan volhouden achteraf. Voor mij hoort het bij eenzaamheid, late avonden tot ver na middernacht, uitstaren over een uitdovende bewoonde wereld vanuit het raam van de studentenflat. Is het *de* soundtrack? Eigenlijk is dat weer niet eerlijk, want bij feestjes hoorden andere, dansbare nummers die dan weer niet 'goed' konden heten. Dus het definitieve oordeel is nog open – en over de Dialectiek van Beweging en Popcultuur valt meer dan een apart themanummer te vullen.
Een losse anekdote dan: de liveprimeur van de Van-Oekel-Discohoek die ik grotendeels heb gemist omdat een dierbare kameraad ervandaan geleid moest worden. Zij wist niet dat dit leuk was, had Sjef nooit op televisie gezien en meende zoiets als een bad trip mee te maken. Bij een troostende pils zaten we al snel weer het imperialisme de laatste slag toe te brengen zonder Van Oekel en zijn muziek nog te horen.
En toen werden Geronimo, Britse zeezenders en het spannende 'kennen van horen zeggen' van een station als Pacifica in de VS (nu 'gewoon' via het wereldwijde web dagelijks beluisterbaar) eigen werkelijkheid in de vorm van vrije radio. De tijd van de lange soli was voorbij. Wellicht heeft die vrije radio de soundtrack van het leven van anderen mede vormgegeven, maar dat is een verhaal dat al buiten 'de jaren zeventig' valt.
André de Raaij

HARD RAIN 17

Filosofie Magazine legt elke maand een vraag voor aan een eigentijdse filosoof. In het nummer van februari 2012 is dat (*AS*-redacteur) Marius de Geus. Hij krijgt de vraag hoe je duurzamer kan leven, afgezet tegen de tijd, het geld en de moeite, kortom de offers, die het je gaat kosten. Het eist een andere manier van leven, maar je hebt geen tijd om de fiets te pakken in plaats van de auto en je wilt ook wat terug hebben voor je offers, bijvoorbeeld in de vorm van shoppen of stedentripjes.
Ja, zegt De Geus, zo werkt de consumentenindustrie precies: het creëren van behoeften voor mensen die naar compensatie zoeken. Een duurzaam leven daarentegen moet je niet zien als inleveren maar als winnen van levenskwaliteit. Maar mensen zijn bang iets te kort te komen. Ze zitten in een cyclus van consumeren, aldus De Geus. Het beste is toch om geleidelijk veranderingen in je leefpatroon aan te brengen, waardoor je structureel op een andere manier gaat leven. In plaats van de lift neem je de trap. Dat wordt het een automatisme en rollen er vanzelfsprekende keuzes uit voort, zegt De Geus.

Zoals bekend staat duurzaam leven centraal bij de werkplaats Omslag in Eindhoven (www.omslag.nl). In het maart/aprilnummer 2012 van *ZOZ*, het tijdschrift van Omslag, wordt veel aandacht besteed aan ecodorpen. Zo zijn er plannen om duurzaam te werken en te wonen op het voormalige militair complex in Bergen (NH), zie www.ecodorpbergen.nl De groep Anastasiadorp wil een ecodorp realiseren in de Drentse gemeente Borger-Odoorn. Een Anastasiadorp, gebaseerd op de ideeën van de Russische schrijver Vladimir Megre, is een honingraatvormige cluster van tientallen particuliere 'landgoederen' van elk een hectare, waar de bewoners een eenvoudige woning van natuurlijke materialen kunnen bouwen en verder zo zelfvoorzienend mogelijk leven. Bovendien komen er gemeenschappelijke voorzieningen (zie www.anastasiadorp.nl). En dezer dagen zijn ook de bouwwerkzaamheden in Boxtel hervat, meldt het blad. Het betreft het bouwen van duurzame woningen op een door De Kleine Aarde beschikbaar gestelde locatie: het Ecodorp Brabant (www.ecodorpbrabant.nl). Het wordt een sociaalecologisch experiment genoemd omdat er ook aandacht is voor ecologisch samenleven. Met dat doel gaat er binnenkort ook een zomerschool van start. Verder in *ZOZ* aandacht voor uitgeverij Atalanta. Rymke Wiersma van Atalanta bericht dat een experiment met de 'kadootjesekonomie' van start is gegaan. Het betreft vier eerder uitgegeven boeken, die gratis besteld kunnen worden. Wel graag een bijdrage in de verzendkosten. Info: www.at-a-lanta.nl
Uit het herfstnummer 2011van *Buiten de Orde*, het kwartaalblad van de anarchosyndicalistische Vrije Bond (www.vrijebond.nl) valt te leren dat de economische crisis in ieder geval een positief aspect heeft: je kunt nu openlijk kritiek uitoefenen op het kapitalisme en je wordt dan niet meer als marginaal weggezet!
Crises en kapitalisme komen onder meer aan bod in een artikel over het afgelopen november gehouden 2.Dh 5-festival, met het thema 'het kapitalisme crasht', en in een rondgang langs *Occupy* in New York en in Amsterdam. In dat laatste artikel wordt geconcludeerd dat nu zelfs de volstrekt realistische eis dat het bedrijfsleven zich terugtrekt uit de politiek voor onmogelijk geldt. Zo'n simpele – eigenlijk sociaaldemocratische – eis leidt zoals we in Griekenland zagen tot harde staatsrepressie, omdat er immers geen geld meer is om de sociale vrede af te kopen. Dat moet wel in verdere radicalisering van de mensen en de opkomst van een antiautoritaire basisbeweging uitmonden, meent (of hoopt?) de schrijver.
Verder in het blad een gesprek met Jurrie Zuidema. Vlak voor het ter perse gaan van dit nummer van *de AS* kwam het bericht dat deze bijna 93-jarige Groninger anarchist op 13 maart is overleden; in het komende nummer van *de AS* zullen we hier meer aandacht aan besteden. Zijn grootouders waren de enigen in Zuidbroek die bij de inhuldiging van Wilhelmina in 1898 weigerden de driekleur uit te hangen. Ze hesen de rode vlag. Zuidema werd in 1938 tot 30 maanden veroordeeld voor dienstweigering. Hij belandde uiteindelijk in Veenhuizen en kwam in oktber 1941 vrij. Van de Duitse bezetting had hij al die tijd weinig meegekregen!

Ook in dit nummer een artikel over de anarchobieb van de Anarchistische Groep Amsterdam (AGA). Deze bestaat nu negen jaar en is een succes, zeggen de beheerders. Vooral naar autobiografische literatuur, bijvoorbeeld *Mijn Leven* van Emma Goldman, alsook Peter Marshalls geschiedschrijving van het anarchisme is veel vraag. Per maand worden zo'n veertig tot vijftig boeken uitgeleend. Daarnaast wordt er op de zaterdagmiddag druk gebruik gemaakt van de mogelijkheid libertaire bladen te lezen. De bibliotheek is gevestigd in Bollox, Eerste Schinkelstraat 14-16, Amsterdam. Ook in Den Haag, Zaandam en Nijmegen functioneren inmiddels anarchistische uitleenbibliotheken.
In nummer 24 (winter 2012) van *Directe Actie*, het blad van de AGA (http://agamsterdam.wordpress.com) is er onder meer aandacht voor dichteres en politiek activiste Joke Kaviaar, die al vele jaren opkomt voor (opgesloten) geïllegaliseerden. Zo is ze actief in de Werkgroep Stop Deportaties, organiseert ze campagnes en heeft ze een website met politieke teksten (www.jokekaviaar.nl). Kennelijk kreeg de overheid genoeg van het krabben en bijten van Kaviaar, want september vorig jaar arresteerden tien man van de Nationale Recherche haar wegens 'opruiing met terroristisch oogmerk', doorzochten urenlang haar woning en namen veel van haar paperassen en haar usb-sticks in beslag. Na drie dagen kwam ze vrij. Kaviaar wordt nu, als zeer actief veelpleger, bedreigd met een ISD-maatregel, die het mogelijk maakt haar voor langere termijn (tot twee jaar) vast te zetten. Inmiddels is er een steungroep gevormd: http://13-september.nl
'Anarchisme is zoiets moois, dat wil je delen met anderen', zegt Mita, een van de initiatiefnemers van Institut A in Jakarta, die in een ander artikel aan het woord komt. Het instituut van Mita is het eerste anarchistische gemeenschapshuis in Indonesië. Er wonen mensen en biedt verder onderdak aan projecten als een infotheek, een vrouwengespreksgroep en de groep Food Not Bombs. Mita was voorheen actief in de (marxistisch-leninistische) studentenbeweging, maar kreeg steeds meer moeite met de autoritaire opvattingen en het patriarchale gedrag in die beweging. Via internet leerde ze het anarchisme kennen, wat haar zo aansprak dat ze uiteindelijk met haar (conservatieve) familie brak. Omdat er in Indonesië geen traditie van anarchisme bestaat neemt het instituut nu de propaganda ter hand door (vertaalde) geschriften uit te brengen. Meer info: http://instituta.webs.com
Verder is er in het blad onder meer aandacht voor een veroordeling van zes Londense antifa's, die na een slepende en zeer onfrisse rechtszaak straffen van ruim een jaar tot bijna twee jaar uitzitten, en voor de voortgaande strijd tegen Otto Work Force, het uitzendbureau dat zich specialiseert in de aanvoer van onderbetaalde Oost-Europeanen voor de Nederlandse arbeidsmarkt.
Het februarinummer van *De Vrijdenker*, het maandblad van *De Vrije Gedachte* (www.devrijegedachte.nl) bevat een lovende bespreking door Jan Bontje van *de AS* 176 over infiltratie. Hij besluit zijn lange recensie als volgt: 'Niet alleen de knulligheid van de infiltrant, maar ook van de ''revolutionairen'' valt althans mij in het bijzonder op.' Verderop in dit nummer argumenteert Paul Hopster dat pedovereniging Martijn niet verboden moet worden. Voorts bevat het nummer een verslag van de in december gehouden Leo Polakherdenking in Utrecht. De filosoof en ethicus Polak – die 70 jaar terug in het concentratiekamp Sachsenhausen stierf – heeft tussen de beide wereldoorlogen een grote invloed gehad op de vrijdenkers en ook wel op anarchisten (onder wie Anton Constandse).

Helaas is zijn bekende radiovoordracht 'Eenheid boven geloofsverdeeldheid', op 21 maart 1931 gehouden voor de VRO (de vrijdenkersradio-omroep), nog immer actueel: gelovigen en ongelovigen staan immers veel dichter bij elkaar dan ze vaak zelf denken, want ieder zoekt geluk en veiligheid. Jo Nabuurs bespreekt uitvoerig het derde deel van de imposante studie over de Verlichting van de Britse historicus Jonathan Israël. In dit duizend bladzijden tellende *Democratic Enlightment: Philosophy, Revolution and Human Rights 1750-1790* weerlegt Israël de bewering van postmodernistische critici van de Verlichting dat deze stroming mede de basis heeft gelegd voor totalitaire bewegingen als bolsjewisme en fascisme. Israël, die zich spinozist noemt, toont aan dat juist de Verlichtingsdenkers door het formuleren van mensenrechten de fundamenten van de moderne democratie oprichtten. En juist Nederland (waarmee Israël een speciale band heeft – hij leerde ooit de taal om in Nederlandse archieven te kunnen zoeken) was een van de eerste landen waar de roep om mensenrechten en democratie publiekelijk werd gehoord: de (democratische) Patriotten die het opnamen tegen de (populistische) Prinsgezinden. Binnenkort verschijnt ook dit derde deel van zijn monumentale Verlichtingsproject in een Nederlandse vertaling.
In het (dikke) december-januarinummer van het blad viel me vooral het artikel van Klaus-Jurgen Wouters op. Het is weliswaar niet onthullend, maar hij beschrijft informatief hoe door de tijden heen het doden van mensen als offer aan een of andere godheid een gangbaar religieus gebruik is geweest.

Aan het korte leven van het humanistische tijdschrift *Human* is een eind gekomen. Uitgeverij Boom en het Humanistisch Verbond laten weten dat na het herfstnummer 2011 het doek gevallen is. Het HV beraadt zich of het mogelijk is om met een nieuw blad meer humanistische lezers te binden. Het zal wel toeval zijn maar dit voorlaatste nummer heeft als thema 'kwaad'. *Human* schoffelt heel wat ontwikkelingen onder die noemer, uiteenlopend van Utoya tot de bio-industrie. Jo Nabuurs schrijft over wat politiek filosofe Hannah Arendt de drie zuilen van de hel noemde, te weten antisemitisme, imperialisme en racisme. Wie kent niet de ondertitel ('De banaliteit van het kwaad') van haar verslag over het befaamde proces tegen de nazibureaucraat Adolf Eichmann: het in 1963 verschenen *Eichmann in Jeruzalem*. En in gesprek met *Human* zegt essayist Bas Heijne: 'Mijn bezwaar tegen het ouderwetse humanisme is dat het gemeenschapsdenken als kneuterig of beperkend wordt weggezet. Terwijl de behoefte om ergens bij te horen net zozeer deel van de mens is als de wens het vreemde op te zoeken.'
In het februarinummer van het tweemaandelijkse blad *Doorbraak* (www.doorbraak.eu) een uitgebreid overzicht van de PVV-volksvertegenwoordigers die het afgelopen jaar in opspraak kwamen en waarom. Verder in *Doorbraak* aandacht voor een onderzoek naar het bekladden en vernielen van moskeeen in Nederland. Er zijn momenteel ongeveer 475 islamitische gebedshuizen, waarvan vijftig na 11 september 20001 het doelwit waren van diverse vormen van geweld, waaronder elf brandstichtingen (of pogingen daartoe). De onderzoekster vermoedt dat dit nog slechts het topje van de ijsberg is. In ieder geval is er geen land in Europa waar men zo anti-islam gezind is als in Nederland, want de helft van de Nederlanders moet weinig tot niets van moslims hebben. Het voorpagina-artikel gaat over het @Migo-Boras, een nieuw grensbewakingssysteem dat in strijd lijkt te zijn met de privacy. En opmerkelijk is het bericht over het partijblad van de Nederlandse Volks Unie, waarin de lof gezongen werd van Khadaffi. Omdat hij Libië nagenoeg 'jodenvrij' heeft gemaakt. Eerder werd bekend dat de extreemrechtse NVU enthousiast is over de Commissie Gelijke Behandeling. Deze nam het op voor een partijgenoot die door de FNV geweigerd was als vakbondslid. Reden was dat deze NVU'er alleen sperma aan een zaadbank wilde doneren als hij de garantie kreeg dat zijn zaad aan het blanke ras ten goede zou komen.
Tot slot. In oktober vorig jaar raakte ik op de anarchistische boekenmarkt in Tilburg in gesprek met de uitgever van IJzer (www.uitgeverij-ijzer.nl). Deze Utrechtse uitgeverij bleek in 2008 de bundel *Liberticide* uitgebracht te hebben (onder redactie van Tiers Bakker & Robin Bouwer; 227 pag.; 18,50 euro). De bundel is een groepsproject van verschillende wetenschappelijke onderzoekers over het neoliberalisme. In hun bijdragen betogen de auteurs dat als gevolg van de opkomst van het marktdenken en de managerscultuur de bureaucratie en de wet- en regelgeving alleen maar is toegenomen. De neoliberale revolutie, die ook nog eens tot de afbraak van de verzorgingsstaat leidde, bracht dan ook niet meer vrijheid maar het tegendeel daarvan. Het zijn veelal geen gemakkelijke artikelen maar overwegend wel de moeite van het lezen waard. Overigens las ik dat er inmiddels een vervolgstudie van deze werkgroep is verschenen, getiteld *Vrijheid. Voor wie?*, met onder meer een bijdrage van de filosoof Zizek.
Hans Ramaer

BOEKBESPREKINGEN

BOMGOOIER

Op 4 mei 1886 gooide een onbekende een krachtige bom naar een groep politieagenten die nauwlettend toekeken op een grote arbeidersdemonstratie voor de achturige werkdag, nabij de Haymarket in Chicago. Zes agenten kwamen om het leven, tientallen raakten gewond. De bomgooier werd niet gearresteerd. Met de aanslag als aanleiding dacht de rechtelijke macht de opkomende anarchistische beweging in haar hart te kunnen treffen: acht voormannen van de anarchistische beweging in Chicago werden gearresteerd en veroordeeld. Hun betrokkenheid is echter nooit bewezen. De anarchisten Albert Parsons, August Spies, Adolph Fischer en Georg Engel werden op 11 november 1887 opgehangen. Michael Schwab, Oskar Neebe en Samuel Fielden kregen lange gevangenisstraffen. Louis Lingg, ook ter dood veroordeeld, slaagde erin aan de vooravond van zijn terechtstelling, met een in zijn cel gesmokkelde bom, zelfmoord te plegen. Veel later, pas in 1893, werden de nog levende gestraften, vanwege de onterechte veroordeling, door de gouverneur begenadigd en in vrijheid gesteld.
In tegenstelling tot wat de autoriteiten hadden beoogd - de anarchistische beweging een vernietigende slag toebrengen - bleek de veroordeling van de 'martelaren van Chicago' juist het tegendeel tot gevolg te hebben: tot aan de Russische Revolutie volgde een bloeiperiode voor het anarchisme in de Verenigde Staten. De dood van Parsons en zijn kameraden bleek de beweging nieuw leven in te blazen, precies zoals Spies in zijn laatste woorden had voorspeld: *'The day will come when our silence will be more powerful than the voices you are throttling today.'*
De tekst staat ook op het grafmonument van de martelaren van Chicago. Nog tientallen jaren later werd op veel plekken in de wereld hun dood herdacht. Domela Nieuwenhuis schrijft in *Van Christen tot anarchist* dat hij nog ieder jaar op 11 november tot tranen toe geroerd is.
Historicus Paul Avrich weet in zijn briljante studie over de martelaren van Chicago, *The Haymarket Tragedy* (1984), uiteindelijk niet de identiteit van de bomgooier te achterhalen, al spreekt hij wel vermoedens uit naar bepaalde personen. Eén van deze figuren is de Duitse immigrant Rudolph Schnaubelt, die in 1885 in anarchistische kringen verzeild raakte.
Schrijver Frank Harris, vooral bekend van het semi-pornografische *My Life and Loves* (1922-1927) vertelt in *The Bomb* (1909, nu herdrukt) het verhaal van de Haymarket-tragedie in romanvorm vanuit het perspec-

tief van Rudolph Schnaubelt. In de eerste regels van het boek bekent deze al de bom te hebben gegooid. In Harris' grotendeels fictieve reconstructie maakt Schnaubelt kennis met Louis Lingg, die experimenteert met het maken van bommen en raakt hij onder diens indruk. Volgens Lingg is een gewelddadige omverwerping van de maatschappij de enige weg naar een anarchistische samenleving en moeten er daden gepleegd worden. Omdat Lingg door de politie in de gaten wordt gehouden biedt Schnaubelt aan een bom naar de politie te gooien tijdens de geplande grote demonstratie.

Harris schetst de periferie van de anarchistische beweging in Chicago op overtuigende wijze, en ook de overwegingen waardoor Schnaubelt tot zijn daad komt. Wilde hij zich manifesteren in de strijd van de anarchistische beweging, of misschien Lingg niet in een kwaad daglicht stellen? Laadt Schnaubelt met zijn overhaaste vertrek naar Engeland niet juist de verdenking op zich? Schnaubelt wordt vanaf dat moment alleen nog maar heen en weer geslingerd tussen gedachten over enerzijds een rechtvaardiging van zijn daad en daartegenover schuldbesef en verdriet.

Schnaubelt kan echter de bomgooier niet zijn, toont Paul Avrich op basis van onderzoek aan. Over die gegevens kon Harris in 1909 nog niet beschikken, maar zijn beschrijving van de mentale worsteling van de dader is uiterst geloofwaardig. (MS)

Frank Harris, The Bomb, With an introduction by John Dos Passos; Feral House, Portland OR, 2011, ISBN 9780922915378, ca. 14,- euro

RELIGIEUS ANARCHISME

De studie van het religieuze anarchisme trekt net genoeg publiek om twee belangwekkende publicaties in harde-kafteditie alsnog in paperback te doen verschijnen. Nur die Lumpen sind bescheiden – aan *Religious anarchism – new perspectives* heb ik zelf meegewerkt (over de Internationale Broederschap hoofdzakelijk). Aan een verzameling artikelen kan in dit bestek eigenlijk slechts gerefereerd worden zonder eventueel kritische bespreking. Aan de orde komen: (1) Christen-anarchistische pioniers: Pelagianen ('ketters' uit de vijfde eeuw); Abiezer Coppe, een stem uit de dagen van de Engelse Revolutie in de zeventiende eeuw; de (Servisch-Hongaarse) Nazarenen van de vorige eeuwwisseling; en uit dezelfde tijd Ortt en anderen. (2) Christen-anarchistisch denken: Kierkegaard; het 'probleem' met Romeinen 13; de kastelozen van India en het anarchisme; de Kerk als mogelijk strijdmiddel tegen het racisme en het natiebegrip. (3) 'De anderen': Wu Nengzi; Kenneth Rexroth; en twee bijdragen over islamitisch anarchisme. Speciale vermelding verdient de inleiding van Peter Marshall die in tien pagina's een voortreffelijk overzicht in vogelvlucht geeft van wat hij zelf liefst het 'spiritueel anarchisme' noemt. Marshall komt zelf als zodanig 'uit de kast' wat alleen al op grond van zijn studie *Demanding the impossible* eigenlijk geen verrassing hoeft te heten. Om even op het laat-taoïstisch denken van Wu Nengzi in te gaan: referent John Rapp stelt dat de schrijver vervalt in nihilisme door van de Tao (de Weg) – de omhelzing van het universum – de aandacht te verleggen naar Wu (het Niets) – waarmee Wu Nengzi eigenlijk het einde betekent van een taoïsme dat anarchistisch genoemd kan worden.

De bundel is op een ingevoegd stuk na de weerslag van de studieconferentie over religieus anarchisme gehouden in het Engelse Loughborough, 2008. Initiatiefnemer en moderator Alexandre Christoyannopoulos werkte indertijd aan zijn dissertatie *Christian anarchism*, waarin hij aan de hand van een aantal denkers de rode draad doorheen dit denken (en eventueel handelen) schetst. Het roept de vraag op hoe de titel van dit boek in het Nederlands eigenlijk zou moeten luiden: Christen-anarchisme (wat men in eerste instantie zou verwachten) of Christelijk anarchisme? Ten aanzien van de Nederlandse stroming van ruim een eeuw geleden is dit geen vraag, maar vertegenwoordigen anderen een vergelijkbare synthese? Toch is er de verbinding: het beklemtonen van de Bergrede,

en bijpassende Bijbelpassages; het op grond hiervan afwijzen van de staat en van het verraad van de Kerk; de interpretatie of acceptatie van Romeinen 13; de reactie op de staat: het kan niet verrassend zijn dat altijd geweldloosheid zo niet weerloosheid vooropstaat. Christoyannopoulos beklemtoont de profetische rol van de christen-anarchisten (ik kies toch voor dit woord). De lijst van denkers die de hoofdrol spelen: Tolstoj (uiteraard), Ellul, Eller, Michael C. Elliott, Dave Andrews, Peter Maurin, Dorothy Day – en dan een aantal voor mij althans nieuwe namen: William Lloyd Garrison, Hugh O. Pentecost, Nikolaj Berdjajew, William T. Cavanaugh en George Tarleton. In het voorbijgaan komen andere namen aan bod (Felix Ortt op grond van een emailwisseling en het vooruitlopen op mijn bijdrage aan *Religious anarchism* – er was nog geen tekst in het Engels beschikbaar over hem en het Nederlands christen-anarchisme in het algemeen).

Aan Berdjajew wordt, mede naar aanleiding van een plotseling opduiken van een soundbite van hem in 2011 in de Nederlandse politiek, nader in dit *Jaarboek* aandacht besteed. Om een motto van Jan Romein, dat hij aan Niels Bohr toeschrijft, te citeren: het heeft alleen zin om te schrijven over wat men niet begrijpt. Het onderzoek gaat door, Christoyannopoulos heeft evenwel een basis gelegd voor de studie van een onontkoombare stroming.

Nog een boek waarvan ik zou kunnen zeggen dat ik er aan meegewerkt heb, zij het ongeweten: *Lotus in de Lage Landen*. Deze Engelse boeken zijn inmiddels in goedkopere editie uit en – toch wel schokkend – *Lotus* is zelfs al verramsjt (en daardoor wellicht makkelijker vindbaar). Marcel Poorthuis en Theo Salemink schetsen de geschiedenis van de receptie van het boeddhisme in Nederland van de afgelopen twee eeuwen. Bij deze receptie spelen de christen-anarchisten, bovenal Louis A. Bähler, en de religieus-socialisten een belangrijke rol (de undergroundcultuur van de jaren zestig/zeventig blijft grotendeels buiten beeld). In dit verband wordt verwezen naar mijn scriptie *Onze God is een arbeider* die helaas niet uitgegeven is, zeggen de schrijvers. Dank voor de lof, maar zij staat toch echt op de site van het studiegenootschap Academics and Students Interested in Religious Anarchism (ASIRA), opgericht in Loughborough in 2008. Wel heel kort samengevat: de receptie van het boeddhisme is altijd 'oriëntalistisch' gekleurd. (AdR)

Alexandre J.M.E. Christoyannopoulos (ed.), Religious anarchism – new perspectives. Newcastle; Cambridge Scholars Publishing; 2009 (pb 2011); 345 pag.

Alexandre J.M.E. Christoyannopoulos, Christian anarchism – a political commentary on the Gospel; Exeter, Imprint Academic; 2010 (pb 2011); 336 pag.

Marcel Poorthuis & Theo Salemink, Lotus in de Lage Landen – de geschiedenis van het Boeddhisme in Nederland – beeldvorming van 1840 tot heden; Almere; Parthenon; 2009; 384 pag.

GEBAKKEN LUCHT

Terwijl er in Utrecht al veel verontwaardiging is over de bestaande situatie, waarin woonwijken ingeklemd liggen tussen snelwegen, durft de regering nog tal van plannen goed te keuren voor de aanleg van nieuwe wegen en het verbreden van reeds bestaande snelwegen. Eén op de zes kinderen ontwikkelt (nu al) astma en kinderen die aan een drukke autoweg wonen blijken daar dertig procent meer kans op te hebben.

Kees van Oosten schreef hierover een lijvig naslagwerk: *Gebakken lucht. Tien jaar luchtkwaliteitsbeleid in Nederland*. Van Oosten is een bekende naam, voor wie het Utrechtse milieugebeuren volgt, al vele jaren is hij de luis in de pels van politici en projectontwikkelaars. (Zie http://www.syntheseonline.nl/thema/interview-met-actievoerder-kees-van-oosten)

In het boek (toepasselijk met zwarte omslag), waarin veel tabellen en overzichten staan, krijgen ambtelijke diensten en ook de zogenaamde deskundigen zware kritiek. De conclusie: het luchtkwaliteitsbeleid van de over-

heid wordt sterk beïnvloed door machtige en kapitaalkrachtige belangengroepen; mensen (bewoners) zullen zelf in actie moeten komen. Pas wanneer dat massaal gebeurt zal er echt iets veranderen! 'Burgers: zie af van bestuursrechtelijke procedures en ga op lokaal niveau gewoon weer ouderwets actievoeren!' (RW)

Gebakken lucht. Tien jaar luchtkwaliteitsbeleid in Nederland: over de versoepeling van de regelgeving en het schoonrekenen van de lucht, door Kees van Oosten, met een voorwoord van Lucas Reijnders; Uitgeverij Papieren Tijger, Breda 2012, 165 pag., 17,50 euro.

VERZET IN NAZI-DUITSLAND

Over het verzet door de Duitse bevolking tegen het naziregime is niet zo veel geschreven, en misschien is er ook wel niet zo heel veel over bekend. Maar het bestond wel degelijk – en dan heb ik het niet over het liberaal-democratische studentenverzet als dat van Die Weisse Rose en over het verzet van een deel van de aristocratische militairen als Stauffenberg die de populistische plebejer Hitler verafschuwden. Nee, ik doel op het verzet van de brede volksklasse, dat zich zelden uitte in gewapende actie maar wel in boycot en sabotage. En het kan geen toeval zijn dat er in die gevallen nogal eens communisten bij betrokken waren. Tenslotte had de KPD, de Stalingetrouwe Kommunistische Partei Deutschland, voor de machtsgreep van de nazi's een flinke aanhang gehad, vele malen groter dan die van de anarchistische en syndicalistische groeperingen.

Dit overigens op beperkte schaal voorkomende volksverzet is onderwerp van de eerste roman van de onlangs overleden Franz Josef Degenhardt (1911 – 2011), *Lont*, die in 1973 verscheen en kort daarop ook in een Nederlandse vertaling uitkwam. Deze roman is nu opnieuw is uitgebracht door de jonge uitgeverij Schokland. Lont speelt zich af in de door honger geteisterde eindfase van de Tweede Wereldoorlog in een grauwe fabrieksbuurt in het Roergebied.

Het verhaal is geschreven vanuit het perspectief van jonge pubers, de veertienjarige Faha en zijn vrienden, van wie de vaders veelal gesneuveld zijn of in kampen zitten. De jongens steken de lont in spoorwagons, stelen alcoholica, vervoeren wapens, en verbergen een neergeschoten Britse piloot. Tot de overlevende vaders terugkeren.

Degenhardt werd vooral bekend als liedjeszanger en componist. Eind jaren zestig keerde hij zich af van de sociaaldemocratie, bepleitte een volksfrontpolitiek en riep op de (West-Duitse) communistische partij te steunen.

Een heel ander boek – maar ook over het verzet tegen Hitler – is het portret van generaal Kurt von Hammerstein en zijn gezin. Hij was chef van het Duitse leger toen Hitler direct na het aan de macht komen van de nazi's in 1933 zijn oorlogsplannen ontvouwde in de dienstwoning van de generaal. De Pruisische aristocraat nam na die bekendmaking onmiddellijk ontslag, maakte geen geheim van zijn grondige afkeer van de nationaalsocialisten, maar bleef het leger toch trouw… in een andere functie. In tegenstelling tot zijn kinderen die allen actief deelnamen aan verzetsacties (sommigen van hen waren agent van Moskou, anderen weer behoorden tot de groep rond Stauffenberg) bleef hij de gehele naziperiode een volstrekt passieve tegenstander van Hitler en het Derde Rijk. Wantrouwde hij de conservatieve oppositie binnen het Duitse leger of was hij allereerst een geboren twijfelaar? Kort voor het einde van de oorlog, in 1943, overleed hij in zijn eigen bed. Hans Magnus Enzensberger – bekend van *De korte zomer van de anarchie*, de prachtige studie over de legendarische Spaanse anarchist Durutti – schreef een magnifiek boek over het gezin Hammerstein. (HR)

Franz Josef Degenhardt, Lont; uitgeverij Schokland, De Bilt 2011; 189 pag.; geb.; 22,90 euro (www. kritischeklassieken.nl).

Hans Magnus Enzensberger, De eigenzinnigheid van Hammerstein. Over de weigering van de hoogste Duitse militair voor Hitler te capituleren; Cossee, Amsterdam 2008; 303 pag.; geill.; 26,90 euro.

Beste lezers,

*** Dit is het dubbelnummer 177/178 van *de AS*, dat als Negentiende Jaarboek Anarchisme verschijnt. In tegenstelling tot eerdere berichten zullen we in 2012, evenals vorige jaren, drie keer per jaar verschijnen. Er verandert dus deze veertigste jaargang niets. U blijft van *de AS* een dubbelnummer en twee afzonderlijke afleveringen ontvangen. Nummer 179 dat eind van de zomer verschijnt zal gewijd zijn aan het thema Anarchisme & Recht.**

*** Aan donaties ontvingen we in 2011 een bedrag van 3172,- euro, dat los van een royale gift van *Recht voor Allen*, vrijwel gelijk was aan dat van het jaar ervoor. Alle donateurs danken we zeer hartelijk voor hun steun. Zonder die steun is exploitatie van dit blad immers niet goed mogelijk. Daarom: stort alsnog of opnieuw een bedrag in het Steunfonds van *de AS* in Moerkapelle (rekeningnummer 4460315). Helaas zijn nog enkele lezers in gebreke gebleven om het abonnement 2012 te betalen. Om de kosten te beperken hebt u dit jaar geen acceptkaart voor de betaling ontvangen en vroegen we u het jaarabonnement 2012 ten bedrage van 18,50 euro direct van uw eigen rekening over te maken op die van *de AS*, met daarbij de vermelding 'abo 2012'. We vertrouwen op uw medewerking en steun. Let op: bestellingen voor eerder verschenen nummers van het tijdschrift of andere uitgaven van *de AS* doet u via een aparte betaling. Alvast dank.**

*** De redactie is van plan om het afsluiten van de veertigste jaargang feestelijk met onze lezers te vieren. We gaan ervan uit dat zo'n bijeenkomst in 2013 plaats kan vinden. Dat deden we ook toen we twintig jaar en nogmaals toen we dertig jaar bestonden. De plannen voor die bijeenkomst zijn nog in de maak. U hoort er zo spoedig mogelijk meer over!**

*** De beheerder van onze website bericht dat er een toenemende belangstelling voor de site van *de AS* is. We zijn druk doende zoveel mogelijk oudere nummers van ons tijdschrift geheel of gedeeltelijk digitaal beschikbaar te stellen. Daarnaast blijven alle 176 eerder verschenen papieren afleveringen, in de oorspronkelijke dan wel in de herdrukte uitvoering, tegen een aantrekkelijke prijs leverbaar.**

*** Alle afleveringen van het tijdschrift en de overige (eigen) uitgaven van *de AS* kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van onderstaande aanbieding(en):**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nu toe verschenen nummers, origineel dan wel herdruk, plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van de jaargangen 1 tot en met 26 van *de AS* voor 110,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 2: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u alle boeken en brochures die *de AS* inmiddels naast het tijdschrift heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven hierna) voor 50,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 3: alle uitgaven, zoals genoemd in aanbieding 2 plus het Eerste Jaarboek en de Bibliografie, ontvangt u voor 60,- euro (inclusief verzendkosten).
Bestellen via rekeningnummer 4460315 van *de AS*, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *de AS*.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde), nr. 167 (Sacco en Vanzetti), nr. 168 (Voedsel), nr. 171 (Brood & Spelen), nr. 172 (De ellende van de religie), nr. 175 Alexander Cohen, nr.176 Infiltratie.

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme), nr. 165/166 (Zestiende Jaarboek Anarchisme), nr. 169/170 (Zeventiende Jaarboek Anarchisme/Kapitalisme: van crisis naar crisis), nr. 173/174 (Achttiende Jaarboek Anarchisme/Reis langs het Spaanse anarchisme).

Alle inmiddels uitverkochte afleveringen van De AS zijn overigens herdrukt. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren, filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, Anarchisme; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, Theorie en praktijk van het nemen; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnr: 002);

—Henk Eikeboom, De anarchist en het huwelijk; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, Heinrich Heine als dichter en denker; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, Rhapsoden, zangen in modern gewaad; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, Proudhon over kerk en samenleving; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, Heden, verleden en toekomst in zakformaat; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel De vooruitzichten der arbeidersbeweging uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—Spanje 1936-1966. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, Anarchisme; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, Het onbegrepen anarchisme. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, Het individualisme van Anton Constandse. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, De zelfvernietiging van het protestantisme, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, De ellende der religie; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, God is het kwaad; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, Kan er een God zijn?; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Godsdienst is opium voor het volk; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Nederland, God en Oranje; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), Law in anarchism; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, De fabel van het linkse ongelijk, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazekamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst.* 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.* 1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
De egoïst Max Stirner, (biografie) Hans Jansen; De Vrije Gedachte/Papieren Tijger 2008; ISBN 9789067282253, geïll.; 114 p.; 17,50
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 10,00 euro.
Door storting op rekeningnummer 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

NIEUW BIJ K E L D E R U I T G E V E R I J:
ALARM, ANARCHISTISCH MAANDBLAD 1922-1926
Bij Kelderuigeverij verscheen een reprint van het radicale blad *Alarm* van de jonge Anton Constandse. Met een uitgebreide inleiding van Hans Ramaer en een register. 400 p. ingenaaid. Tot een maand na het verschijnen van deze *AS* voor de voorintekenprijs van 35,00 euro (inclusief porto), erna 48,00 incl. porto.
Bestellen via kelderuitgeverij@xs4all.nl ovv *Alarm*.
In juni is ook weer verkrijgbaar de reprint van het anarchistische maandblad *Opstand*, de 2e druk (38,00 euro incl. porto). *Opstand* is de opvolger van *Alarm*.
Ook met inleiding van Hans Ramaer en een register.
De catalogus van alle Kelderuitgaven kun je aanvragen door 1 euro over te maken op rekeningnummer 7311128 tnv Kelderuitgeverij, Utrecht.
Vergeet niet je adres te vermelden bij de overschrijving.

ATALANTA

* **Stoïsche Notities – De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld, door Rymke Wiersma.** (Derde, geheel herziene druk; 210 pag.; 17,50 euro.)
* **Modellisme – Over skepticisme en de productiviteit van het denken, door Weia Reinboud.** (128 pag.; 12,50 euro.)
* **Welke vrijheid – Essay over vrijheid en beschaving, door Weia Reinboud.** (96 pag.; 9 euro.) Van dit boek verscheen onlangs een Engelse vertaling door Stuart Fields. (12,50 euro.)

Voor meer informatie en uitgaven (boeken, kleine boekjes, brochures, spelletjes, tijdschrift Aardig, vrije muziek), zie onze website.

www.at-a-lanta.nl